

OP PAAD LÂNS IT WAAD

Beleef Waddenzee Werelderfgoed!

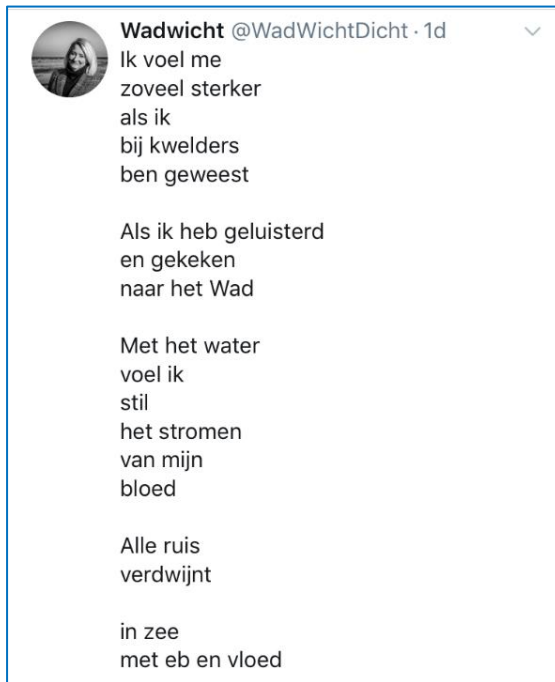

INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1 BELEEF WERELDERFGOED WADDENZEE	3
HOOFDSTUK 2 OP PAAD LÂNS IT WAAD	10
HOOFDSTUK 3 PLANUITWERKING FASE 1	18
HOOFDSTUK 4 DOORKIJK FASE 2	29
HOOFDSTUK 5 HET PROJECT IN HAAR OMGEVING	32
HOOFDSTUK 6 BUSINESSCASE.....	44
HOOFDSTUK 7 PLANNING EN ORGANISATIE	50
HOOFDSTUK 8 KOSTEN EN DEKKING	54

HOOFDSTUK 1

BELEEF WERELDERFGOED WADDENZEE

Bron: www.wadwicht.com, Wadwicht Inge Zwerver,
nov 2018

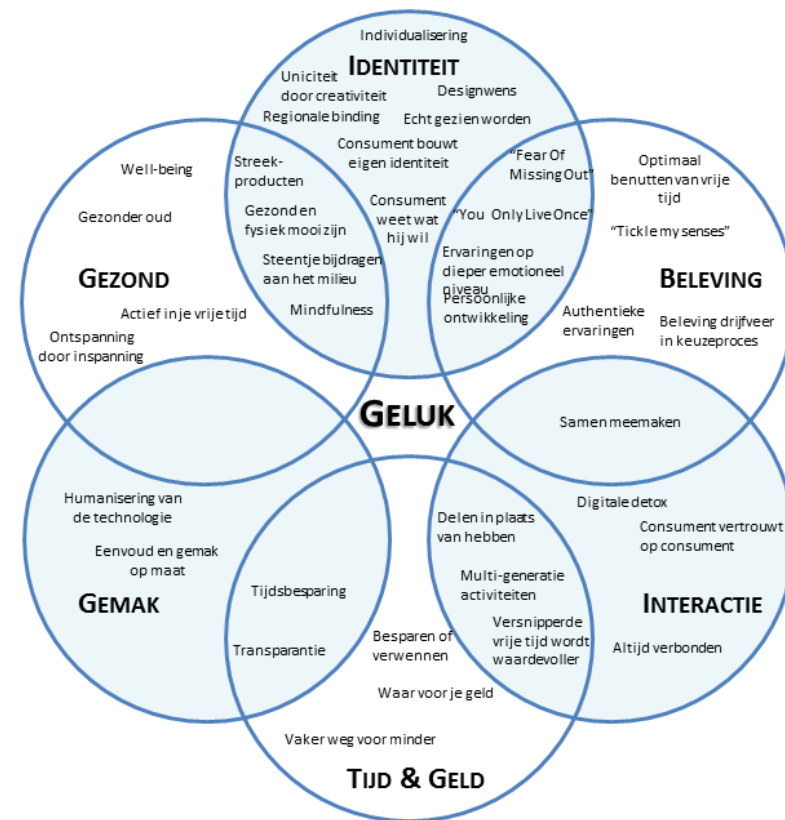
Inleiding

Werelderfgoed Waddenzee is in 2016 uitgeroepen tot het mooiste natuurgebied van Nederland! Sinds 2009 staat het op de lijst van Unesco Werelderfgoederen. Voor velen is een bezoek aan de Waddeneilanden en de tocht ernaar toe de ultieme Waddenbeleving. De Waddeneilanden doen het toeristisch dan ook goed. Op sommige momenten zijn de eilanden zelfs 'vol'. Langs de Waddenkust is daar geen sprake van. Sterker, langs de Waddenkust staan verschillende regio's voor uitdagingen als teruglopende bevolking, afnemende bedrijvigheid, (relatief) hoge werkloosheidscijfers en moeite met het in stand houden van voorzieningen. Om de leefbaarheid in deze regio's te verbeteren is het versterken van toerisme een goed medicijn!

Werelderfgoed Waddenzee biedt een mooi perspectief voor de Waddenkustregio. De belevingswaarde van dit mooiste natuurgebied van Nederland zit voor een groot deel nog 'verstopt achter de dijk', maar is wel degelijk aanwezig: eb, vloed, kwelders, vogels, wind, rust, stilte, donkerte, leegte. En wat te denken van parels langs de kust zoals Balgzand, Hippolytushoef, Den Oever, Afsluitdijk, Harlingen, Zwarte Haan, Noorderleeche, Peassens

Moddergat, Lauwersoog, Noordpolderzijl en Termunterzijl! De belevingswaarde vanaf de vaste Waddenkust is bij velen echter nog onbekend en onbemind. Toeristische trends en thema's als groeiend inkomend toerisme, mindfulness, bezinning, ontspanning door inspanning, uitwaaien, duurzaam toerisme, authenticiteit, agritoerisme en beleving bieden kansen voor de Waddenkustregio. Volgens het kenniscentrum toerisme zijn de prioriteiten van de consument samen te vatten in de figuur hiernaast.

Een bijzonder natuurgebied, een regio met uitdagingen en volop mogelijkheden in de toeristische sector maken dat er prachtige kansen liggen. We dragen graag bij aan de ontwikkeling van de Waddenzee tot een belangrijke duurzaam-toeristische werelderfgoed bestemming. Ontwikkelingen waarvan zowel natuur, economie als landschap profiteren. De overheden op het vaste land zetten zich in om aan de rand van dit unieke natuurgebied te werken aan een verbeterde belevingswaarde en toegankelijkheid. De dijk vormt een belangrijke schakel in deze belevingswaarde.

Bron: Kenniscentrum Toerisme

Op veel plekken ziet de dijk er uit als een fysieke barrière tussen land en zee. Er liggen echter volop kansen om deze dijk beter te benutten als beleavingslijn langs de zee, met verschillende toeristische pleisterplaatsen aan het Wad. Dit gedachtengoed wordt gefaseerd toegepast langs de Waddenkust en vertaalt zich in de drie provincies in de volgende samenhangende projecten:

- *Fase A: Kiek over Diek*
- *Fase B: Op Paad lâns it Waad*
- *Fase C: Rondje Waddenbaai*

Ook de aanpak Afsluitdijk draagt bij aan deze Waddenbeleving, met o.a. een bezoekerscentrum en een buitendijks fietspad!

Fase A: Kiek over Diek

De provincie Groningen, gemeenten Het Hogeland (destijds De Marne en Eemsmond), Delfzijl en Oldambt zijn in 2012 samen met de waterschappen (Noorderzijlvest en Hunze en Aa's) gestart met het project Kiek over Diek. Uitvoering van dit project loopt tot eind 2021. Met dit project is ingezet op het versterken van de belevingswaarde langs de Groninger zeedijk. Het project bestaat uit o.a. de aanleg van fietspaden op de kruin van de dijk, het mogelijk

maken van fietsen aan de buitenkant van de dijk (buitendijks fietsen), het versterken van pleisterplaatsen langs het wad (TOP's) en het creëren van nieuwe voorzieningen voor recreanten en toeristen. Zo is er gewerkt aan de realisatie van trekkershutten, camperplaatsen, een kunstwerk, verschillende verhalenbanken, TOP's, een openbaar sanitair gebouw en een theehuis. Het project is nog in uitvoering, maar op verschillende pleisterplekken langs het wad zijn de effecten (meer bezoekers) al voelbaar. Het project Kiek over Diek betreft een totale investering van ruim €5 mln. De helft wordt gefinancierd door de overheden (provincie en gemeenten), de andere helft is door het Waddenfonds gesubsidieerd.

Aanleg fietspad Kiek over Diek, op kruin van de dijk tussen Delfzijl en Eemshaven

Fase B: Op Paad lâns it Waad

In Fryslân wordt momenteel hard gewerkt aan de Afsluitdijk. Fietsen (en wandelen) langs de Waddenzee is onderdeel van de aanpak Afsluitdijk. Vanaf de kop van de Afsluitdijk tot aan Harlingen is de dijk toegankelijk voor fietsers (Waddenzeekant). De gemeenten Noardeast-Fryslân, Waadhoeke en Harlingen hebben het initiatief genomen om het gedachtengoed van beleefbaarheid en toegankelijkheid ook langs het overige deel van het Friese Wad om te zetten tot een concreet projectinitiatief. Dit is samen met Wetterskip Fryslân uitgewerkt tot voorliggend project *Op Paad lâns it Waad* (Op pad langs het Wad). De gemeenten en Wetterskip Fryslân hebben een samenwerkingsovereenkomst opgesteld en ondertekend om dit unieke project ter versterking van de beleving van het Friese Wad samen op te pakken.

Fase C: Rondje Waddenbaai

In Noord-Holland werkt men aan een verkenning van een belevingsroute rondom de Waddenbaai. In het frame “Waddenbaai” uit het Regionaal Ambitiedocument 2.0 wordt gesproken over het ‘rondje Waddenbaai’, waarmee de ontwikkeling van een aantrekkelijke, veilige fietsroute van Den

Oever tot Oudeschild op Texel wordt bedoeld. Deze route moet de beleving van het binnen- en buitendijkse Waddenlandschap maximaal faciliteren. Gedacht wordt aan recreatieve voorzieningen als uitkijkpunten, trappen, (route)informatie, etc. De route voert langs en door verschillende gebieden met verschillende kansen, maar er zijn ook beperkingen en randvoorwaarden voor de ontwikkeling van een doorlopend fietspad.

Er is net gestart met een onderzoek naar de (on)mogelijkheden van het tracé. Dit onderzoek zal in 2020 worden afgerond. De ambitie is echter helder en betreft een goed op Fryslân en Groningen afgestemde fietsroute met recreatieve voorzieningen. Gebieds-specifieke aandachtspunten bij de uitwerking staan hieronder vermeld:

Wieringen

- *Stuk buitendijks fietsen verbinden waar dat nu nog niet mogelijk is.*
- *Nieuwe dijkopgangen voor fietsers om makkelijk de dijk op en over te kunnen.*
- *Nieuwe dijktrappen om aantrekkelijk de dijk op te kunnen, vaak in verlengde van mooie groene weggetjes.*

Amsteldiepdijk

- *Beperkte toevoeging op bestaand binnendijks fietspad, nog niet structureel leuker fietsen, maar wel een keer de dijk op met een mooie trap en een nieuw uitzichtpunt ter hoogte van de Balgzandbrug. Dit is mogelijk een geschikte locatie voor een TOP.*

Balgdijk

- *Met name dit deel van de route is nog afhankelijk van de uitkomst van de tracéstudie. Mogelijk is dit een belangrijke nieuwe schakel: nieuw fietspad (doorfietsroute) aan de zuidzijde van de Balgdijk met uitzicht op de Anna Paulownapolder. Hierlangs nieuwe dijktrap(pen) en een mooi uitkijkpunt over de Balgzanddijk naar het Wad.*
- *Ter hoogte van Breezand (station!) is een logische plek om eens goed uit te pakken en de polderbewoners ook (weer) eens uitzicht op het Wad te geven. Daarvoor zijn ook verbindingen over het Balgkanaal nodig; hierbij gaan de gedachten uit naar drie eenvoudige bruggen die het mogelijk maken meerdere rondjes te maken.*

Oostoever

- *Nieuw fietspad onder aan de oostoever van het NH kanaal, verder in de tijd en afhankelijk van de ontwikkelingen van Marine en haven;*
- *Een (kleiner) uitkijkpunt bij 't Kuitje en één in het verlengde van de Ravelijnweg om ook de verbinding met de stad Den Helder en het Wad te maken.*

Texel

- *Fietspaden al in orde, maar ook hier een paar uitkijkpunten in lijn met de andere uitkijkpunten.*

Projectplan

Dit projectplan gaat in op fase B van deze Waddenbrede aanpak: het Friese initiatiefproject Op Paad lâns it Waad.

In het volgende hoofdstuk beschrijven we de uitgangspunten voor het project en de voorgestelde fasering binnen Op Paad lâns it Waad. In de hoofdstukken 3 en 4 gaan we specifiek in op fase 1 en de doorkijk naar fase 2 van het project. Hoofdstuk 5 beschrijft de verhoudingen en relaties tussen het project Op paad lâns it Waad en haar omgeving (andere projecten en initiatieven).

In hoofdstuk 6 beschrijven we de businesscase. Wat is de potentie van het project en hoe zorgen we er met elkaar voor dat het gerealiseerde ook in stand wordt gehouden en een blijvend succes wordt. In de laatste twee hoofdstukken gaan we tenslotte in op de organisatie van het project (H7) en de kosten en financiering (H8).

HOOFDSTUK 2

OP PAAD LÂNS IT WAAD

Op Paad lâns it Waad, op unieke wijze al fietsend en wandelend genieten van het Wad. Wandelend of op je fiets, onderdeel zijn van het Wad! Het Wad, waar de elementen de ervaring bepalen: water, wind, zon, eb, kwelder, vloed, vogel, vis, zeehond. De dijk (ge)leidt je

langs unieke ervaringen en belevenissen. Ervaringen voor, achter en op de dijk! Hiermee ontstaat een nieuw icoon, een 'must-see' of 'must-do' tijdens een bezoek aan de Friese Waddenkust.

Met het project Op Paad lâns it Waad geven we invulling aan het Friese deel van de Waddenbrede ambitie om de Waddenzee beter beleefbaar en toegankelijk te maken vanaf het vaste land. De dijk als geleidingslijn om de unieke Waddenkustregio te verkennen en te beleven. Het project creëert de mogelijkheid voor het maken van een buitendijkse belevingstocht, wandelend en op de fiets. Deze 'sleutelervaring' nemen we als parel op in het toeristisch aanbod van de Friese Waddenkust. Juist de combinatie van buitendijks fietsen en binnendijks genieten van historische terpdorpen en het cultuurlandschap maakt het aantrekkelijk voor bezoekers. In het kader geven we aan dat de

Afwisseling

Het Landelijk Fietsplatform (ontwikkeling icoonroute Kustroute), Marrekrite en Merk Fryslân geven allen aan dat we op zoek moeten naar afwisseling voor de bezoeker. Uit ervaring weten we dat een compleet buitendijkse fietstocht als 'saai' wordt bestempeld. Juist de afwisseling buitendijks, binnendijks, kustdorpen/steden en kunst maakt de route aantrekkelijk! Toeristische routes bestaan bij voorkeur dus uit een combinatie van buitendijks en andere hoogtepunten van de Friese Waddenkust.

kracht juist zit in de combinatie van buitendijks en binnendijks, de oude kwelder, cultuurhistorische elementen, landbouw, dark sky, de dorpen/steden en vormen van landschapskunst.

We streven dan ook niet naar één toeristisch product bestaande uit een lange buitendijkse route van de Afsluitdijk tot aan Lauwersoog. Onze ambitie is de ontwikkeling van unieke en afwisselende (fiets)ervaringen langs de Friese Waddenkust waarbij de oude dorpen, het open landschap, bijzondere pareltjes, mogelijkheden voor wadlopen, de dijk en de Wadden elkaar afwisselen en versterken! Aan de hand van fiets- en wandelknooppunten kan de bezoeker zelf bepalen waar hij/zij buitendijks en waar juist binnendijks door het cultuurlandschap wil bewegen. Juist het maken van combinaties is mogelijk en maakt een bezoek aantrekkelijk! Door uitvoering van het project Op Paad lâns it Waad ontstaan verschillende nieuwe toeristische producten zoals thematische routes, arrangementen en aantrekkelijke pleisterplaatsen aan het Wad. We merken nu al dat het initiatief leeft bij ondernemers. Nieuwe ideeën bij ondernemers beginnen al op te borrelen (camperplaatsen, rustpunt, agritoerisme, B&B, oplaadpunt). Met het project stimuleren we ondernemers om te investeren in toerisme en recreatie.

We werken samen met de sector aan de trits ‘nieuwe producten - meer en langer bezoek – hogere bestedingen – extra werkgelegenheid’.

Met alleen het realiseren van een fietspad/toegankelijkheid zijn we er namelijk niet. Op alleen een fietsverbinding komen namelijk geen toeristen af. De te realiseren buitendijkse trajecten worden onderdeel van toeristische routes en producten die ‘sleutelervaringen’ aan elkaar rijgen. Naast een infrastructurele basis (trajecten toegankelijk maken voor fietsers en wandelaars) gaat het project dan ook in op het benutten van deze verbindingen en het verleiden van bezoekers. Door de trajecten op te nemen in het fietsknooppunten- en wandelknooppuntensysteem wordt het gebruik ervan gestimuleerd. De ontwikkeling van interessante start- en overstappunten (TOP’s) en thematische routes (beleef het verhaal!) verleidt toeristen helemaal tot een bezoek. In overleg met gebiedspartners versterken we de belevingswaarde van het dijktracé door ook in te zetten op natuurbeleving, landschapskunst en informatievoorziening. Zo verrijkt een bezoek aan de kwelder Noarderleech, museum ‘t Fiskerhûske en een #selfie met ‘Wachten op hoog water’ de fietstocht langs de Waddenkust enorm!

Siem Akkerman, provincie Fryslân ©

In samenwerking met verschillende partners ontstaan zo nieuwe 'sleutelervaringen' langs het wad. Eén van die ervaringen is de donkere (sterren)hemel, Dark Sky. Afstemming met het project 'De donkerte van het Waddengebied', is dan ook van groot belang. Daarmee verbinden we Op Paad lâns it Waad met de unieke beleving van het 'ultieme donker' langs de dijk. Ook de combinatie met het projectenprogramma Sense of Place biedt veel perspectief. Unieke bezoeklocaties langs de dijk en het Wad, aan de hand van een prachtig (buitendijks) tracé zorgt voor een unieke (Wadden)beleving.

Met het project gaan we niet op de stoel van de ondernemer zitten. De gezamenlijke overheden zetten in op de fiets- en wandelverbindingen en op openbare voorzieningen die de belevingswaarde vergroten. De ontwikkeling van arrangementen, het aanbieden van vakanties en dagjes uit zijn taken voor de toeristische ondernemers in de regio. Het project draagt wel bij aan de ontwikkeling van thematische routes, al vindt routeontwikkeling ook plaats buiten dit project (o.a. Landelijk Fietsplatform). We zetten met het project sterk in op het faciliteren en stimuleren van bestaande ondernemers om nieuwe producten aan te bieden, waar de beleving van Op Paad lâns it Waad een prominente plek in krijgt. Om optimaal resultaat te bereiken werken we voor dit proces samen met de organisaties Bestemming Noardwest en stichting RMT. Zij vervullen hierin een voorname rol. Ook met Visit Wadden stemmen we goed af, wat betreft de benadering van ondernemers uit de Waddenkustregio.

De marketingaanpak voor de Wadden (Merk Fryslân, Marketing Groningen, Holland boven Amsterdam) zorgt ervoor dat nieuwe sleutelervaringen langs het Wad voor het voetlicht komen bij nieuwe bezoekers: onze ambassadeurs voor de toekomst! Met het realiseren van dit project kan de Friese Waddenkust mee profiteren

van het groeiend toerisme in Nederland (50% groei inkomend toerisme, 27% groei van het binnenlands toerisme in 10 jaar).

Deze verwachting staat in het recent door het NBTC opgestelde perspectief 2030: Bestemming Nederland (oktober 2018), waarin spreiding van bezoekers over Nederland centraal staat.

Een toegankelijk Wad, met aantrekkelijke beleefplekken zal ervoor zorgen dat de Waddenkust meeprofitteert van deze landelijke ontwikkelingen. We zetten samen in op kwaliteitstoerisme, ook wel ‘waardevol toerisme’ genoemd. De doelgroep wordt omschreven als avontuurlijke en creatieve rustzoekers, landschapspioniers, natuurliefhebbers en cultuursnuivers. Deze doelgroep staat centraal in de aanpak van Visit Wadden, evenals in de gemeentelijke toeristische visies. In marketingtermen spreekt men over type Nora: postmodern, individualist, hoger opgeleid, (boven)modaal inkomen, brede interesse en altijd op zoek naar beleving.

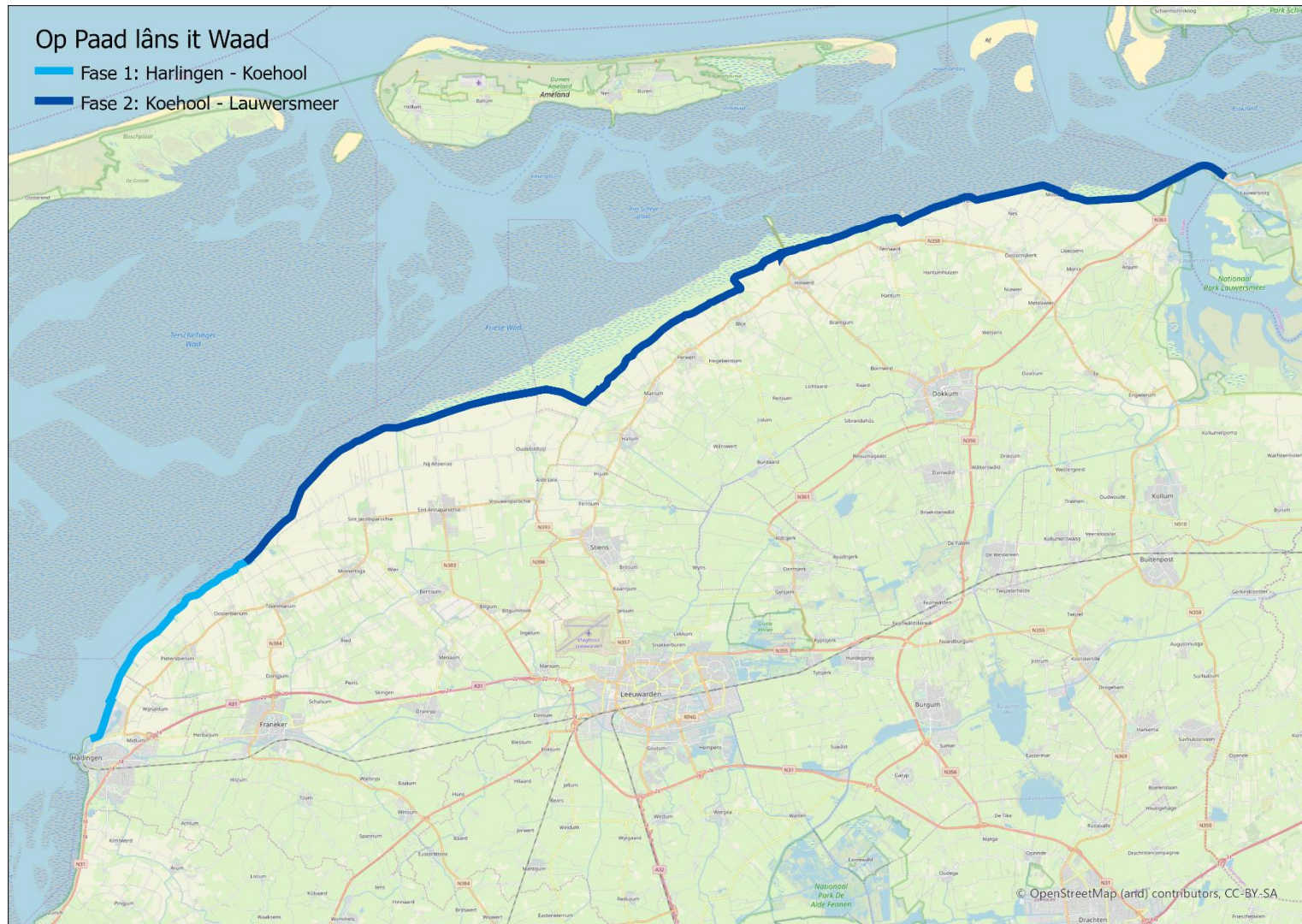
Met de Waddenbrede inzet op toegankelijkheid en beleefbaarheid van het Wad en specifiek het project Op Paad lâns it Waad in Fryslân leggen we een prachtige basis om de kansen die er zijn volop te benutten.

Fasering van het project

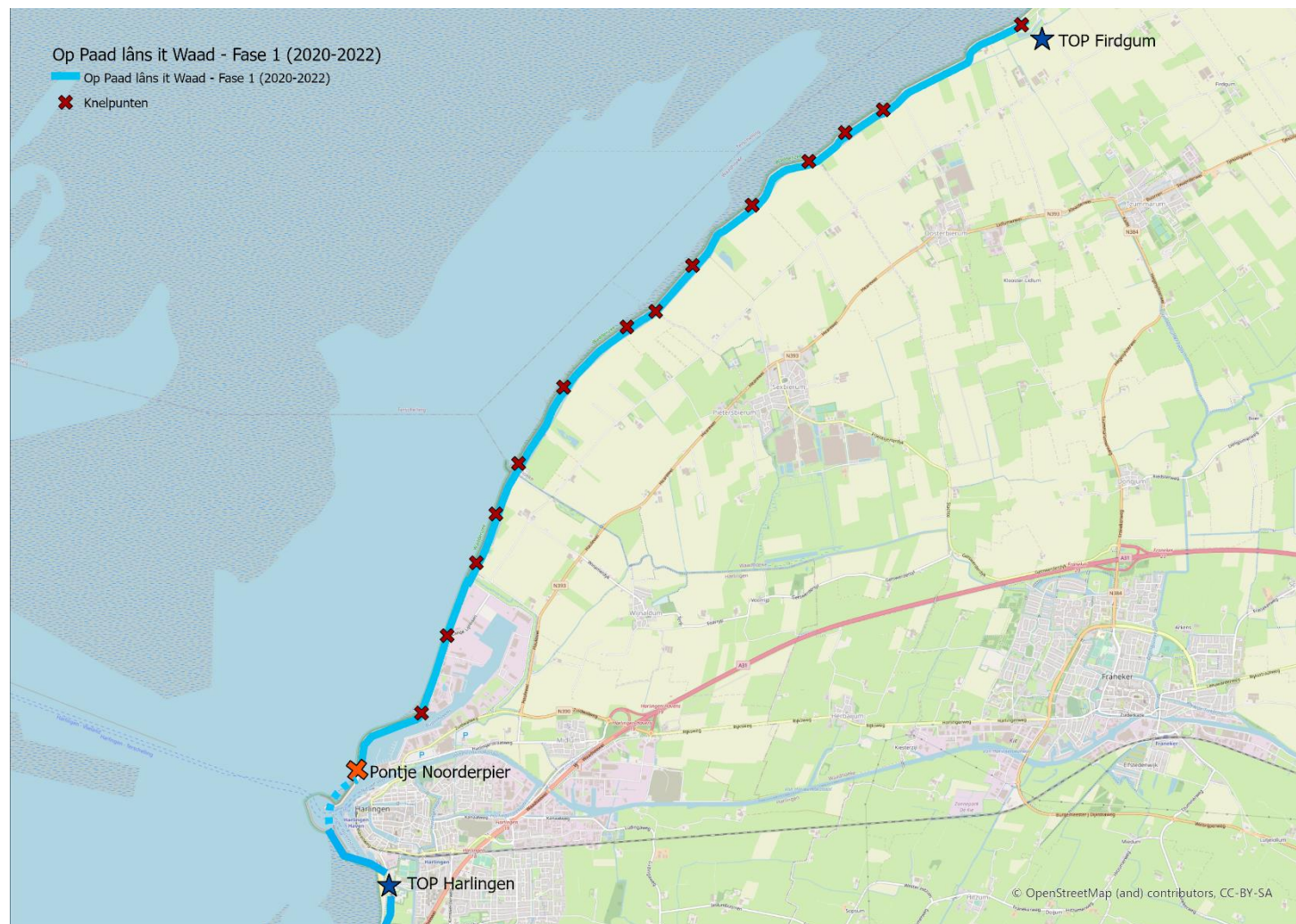
Tijdens de inventarisatiefase van het project is de opgave vertaald naar maatregelen tussen Harlingen en het Lauwersmeer. Vanaf de Afsluitdijk tot aan Harlingen is de dijk aan Waddenkant namelijk al toegankelijk. Tijdens het voortraject werd duidelijk dat Wetterskip Fryslân op het traject Koehool-Lauwersmeer, over de lengte van zo’n 47 km, een dijkversterkingsopgave heeft. Uit onderzoek moet blijken hoe de dijkversterkingsopgave en de oplossingsrichtingen eruit komen te zien. Dit proces is gestart, evenals een breder gebiedsproces waarin gezocht wordt naar koppelkansen. Wij streven ernaar dat het gedachtengoed van Op Paad lâns it Waad zoveel mogelijk ingebed wordt in de dijkversterkingsopgave en gaan hierover vanaf de start in overleg met Wetterskip Fryslân. Op het traject Koehool–Lauwersmeer betekent dat echter een ander tijdpad, dan voor het tracé Harlingen-Koehool. Hier ligt de dijkversterkingsopgave in de tijd nog verder voor ons en kan gestart worden met het project Op Paad lâns it Waad. Om die reden stellen we dan ook een fasering voor binnen het project:

- *Fase 1* *Harlingen – Koehool*
- *Fase 2* *Koehool - Lauwersmeer*

Kaart 2.1 Fasering Op Paad lâns it Waad

Kaart 2.2 Op Paad lâns it Waad Fase 1

Kaart 2.3 Op Paad lâns it Waad fase 2

HOOFDSTUK 3

PLANUITWERKING

FASE 1

Fase 1 van het project Op Paad lâns it Waad bestaat uit toepassing van het concept op het tracé Harlingen–Koehool.

De beschreven ambitie vertalen we op dit tracé naar twee hoofdpogaves:

1. *De basis: goede toegankelijkheid*
2. *Verleiden: aantrekkelijke toeristische producten*

Het enkel oplossen van fysieke knelpunten voor buitendijkse toegankelijkheid leidt niet direct tot extra bezoekers aan de Friese Waddenkust. Door de trajecten op te nemen in nieuwe routes en arrangementen, te koppelen aan interessante POI's en er aantrekkelijke startlocaties bij in te richten benutten we de potenties van fietsen 'langs het Wad'! Hiervoor ligt ook een belangrijke rol voor 'het toeristisch veld'. Met dit project gaan we voornamelijk in op de rol van de overheid, waarbij alle voorwaarden om er een succes van te maken worden geschapen. Daarnaast stimuleren en faciliteren we het toeristisch veld, om nieuwe producten te ontwikkelen. Hierin trekken we samen op met Bestemming Noordwest, Stichting RMT en Visit Wadden.

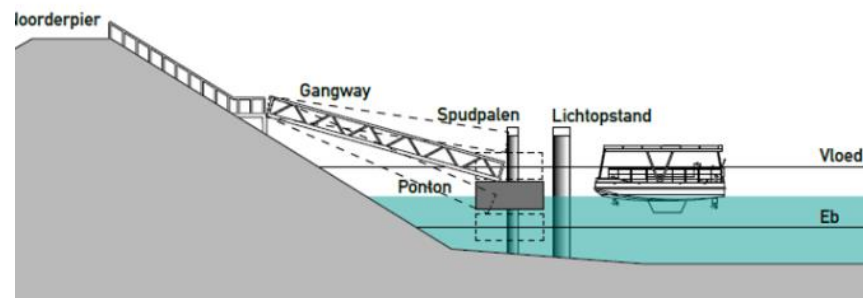
We gaan eerst in op de *basis*: het verbeteren van de buitendijkse toegankelijkheid. De paragraaf daarna gaat in op *verleiden*: hoe trekken we meer toeristen naar de Friese Waddenkust aan de hand van deze unieke Wadbeleving?

De basis: toegankelijkheid

Op het tracé Harlingen-Koehool is de dijk aan de wadkant nog niet volledig toegankelijk. Met dit project dragen we zorg voor deze basis. Bij het in kaart brengen van de knelpunten op de tracés is gebruik gemaakt van de uitgevoerde inventarisaties door de gemeenten.

Tracé Harlingen - Koehool

In Harlingen is er de wens om voor het succesvolle pontje 'Heen en weer', dat sinds 2018 in de vaart is en in het eerste jaar reeds 6.100 passagiers overbracht, een aanvullende verbinding te realiseren. Door met het pontje een verbinding te leggen tussen de Zuiderpier, Harlingen (Sas steiger) en de Noorderpier wordt niet alleen de skyline van Harlingen mooi beleefbaar, maar ontstaat een interessante verbinding voor fietsers om via de Noorderpier verder langs de kust te fietsen. Hiervoor wordt een afmeervoorziening op de Noorderpier gerealiseerd.

Op de Noorderpier moet vervolgens ook een hekwerk worden aangepakt om de verbinding voor fietsers toegankelijk te maken.

Beheer en onderhoud van de steiger wordt een taak van de gemeente Harlingen. De exploitatie van de Zonnepont is in handen van de Stichting Harlinger Heen & Weer. De kosten betaalt de stichting uit hun jaarlijkse opbrengsten en donaties (onderhoud, reparatie, verzekeringen en winterberging). De stichting heeft momenteel zo'n 50 vrijwilligers aan het werk. Naast varen, vertellen vrijwilligers over Werelderfgoed Waddenzee, de Waddenvereniging (als partner betrokken) en halen ze plastic uit de Waddenzee tijdens overtochten. Deze schakel in de doorgaande

buitendijkse fietsroute van Delfzijl tot op Texel betreft een unieke Waddenbeleving.

Het traject biedt zicht op alle vijf de havens, het stadsgezicht én de Waddenzee. Het overzetten met een zonnepont versterkt de belevingswaarde van de route en versterkt de positie van Harlingen als pleisterplaats aan het Wad. De afmeervoorziening op de Noorderpier wordt niet alleen functioneel ingericht, maar het wordt een aantrekkelijke verblijfplek. Mogelijkheden voor een leuk uitkijkpunt en informatievoorziening (aanvullend op de verhalen op het pontje) worden samen met Wetterskip Fryslân nader onderzocht en maken deze plek tot een hele bijzondere!

Verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid bij fietsen buitendijks waarbij het onderhoudspad recreatief medegebruik als fietspad kent, is een aandachtspunt bij de verdere uitwerking, voor het gehele tracé.

Even ten Noordoosten van Harlingen ligt fietsknooppunt 54. Op het tracé tot aan Koehool zorgen hekken ervoor dat er momenteel niet buitendijks kan worden gefietst en gewandeld. Het talud is hier wel geschikt om aan de buitenkant te fietsen. Het vervangen van hekken door veeroosters (3 m breed, zie kader) maakt dit buitendijks tracé toegankelijk voor fietsers. Richting Koehool zijn enkele knelpunten reeds opgelost middels realisatie van langsrastering.

Op dit tracé heeft Wetterskip Fryslân nog geen versterkingsopgave voor de dijk, waardoor er geen belemmeringen zijn om dit op te pakken en de knelpunten weg te nemen. Op het tracé Harlingen – Koehool gaat het om het wegnemen van 15 fysieke knelpunten.

Oplossing

Wetterskip Fryslân heeft aangegeven mee te willen werken aan het toegankelijk maken van de zeedijk voor fietsers. Uitgangspunt bij de aanpak van een knelpunt (hekwerk) is dat de veeroosterbak een minimale breedte krijgt van 3 meter, zodat het Wetterskip hier ook met haar onderhoudsvoertuigen doorheen kan rijden.

Verleiden: aantrekkelijke toeristische producten

Met alleen het toegankelijk maken van de dijktracés stimuleren we het toerisme nog niet voldoende. Aan de hand van onderstaande maatregelen worden toeristen en bezoekers verleid om delen van de dijk wandelend of per fiets te bezoeken.

Opnemen in fietsknooppuntensysteem

De buitendijkse dijktracés worden na realisatie opgenomen in het fietsknooppuntensysteem. De Marrekrite beheert dit systeem en staat open voor deze aanpassingen. Met het Wetterskip zijn reeds afspraken gemaakt over uitvoering hiervan. Het Wetterskip is geen voorstander van palen en planken in de dijk, bij voorkeur wordt de bewegwijzering uitgevoerd middels beschildering van het asfalt. Voor de verschillende tracés kiezen we ervoor om dubbele opties aan te bieden, te weten binnendijs en buitendijs. Op basis van weersomstandigheden (voornamelijk wind) en richting kan de fietser dan kiezen voor binnendijs of buitendijs fietsen. Op deze manier wordt het buitendijs fietsen opgenomen in het fietsknooppuntensysteem. Uit onderzoek blijkt dat van alle toeristische fietstochten (bezoekers van buiten de regio) meer dan 50% wordt gefietst op basis van de knooppunten. Met deze

maatregel 'sturen' we dan ook vele fietsers naar deze bijzondere Waddenbeleving! Ook de ontwikkeling van nieuwe thematische routes gebeurt vaak op basis van de knooppuntenbewegwijzering. Door deze tracés op te nemen in dit systeem, kunnen thematische routes de Waddenbeleving goed meenemen!

Opnemen in wandelknooppuntensysteem

Hetzelfde geldt voor wandelen. De buitendijkse toegankelijkheid biedt kansen om daar ook het wandelknooppuntensysteem langs te laten gaan. Wandelen over de Noorderpier, via het Pontje naar Harlingen is natuurlijk een prachtige aanvulling op de bestaande mogelijkheden! In overleg met Marrekrite worden de buitendijkse tracés ook opgenomen in het wandelnetwerk!

Lange Afstand Routes

Langs de Friese Waddendijk lopen, gekoppeld aan de knooppunten ook enkele lange afstandsroutes. Voor fietsen betreft het de LF Waddenzeeroute (LF 10) en voor Wandelen het Nederlands Kustpad (LAW 5). Voor de fietsroute geldt dat momenteel wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een LF iconroute, de Kustroute. Deze gaat de LF 10 vervangen en loopt van Sluis (Zeeland) tot Bad

Nieuweschans (Groningen). Buitendijks toegankelijke trajecten kunnen worden opgenomen in deze nieuwe landelijke iconroute. Voor de LAW 5 route (ook van Sluis tot Bad Nieuweschans) geldt dat we in overleg met Wandelnet verschillende buitendijkse delen opnemen in de lange afstands wandelroute.

In overleg met beide landelijke organisaties bespreken we mogelijkheden voor de ontwikkeling van specifieke 'dag-etappes' of 'weekendtrips' in Fryslân, als variant op de lange afstandsroutes. Buitendijkse tracés worden in dag-etappes dan gecombineerd met bezoek aan bezienswaardigheden in de hele Waddenkust regio!

TOP Harlingen

TOP staat voor Toeristisch Overstap Punt. Een 'knooppunt' waarvandaan bewegwijzerde en fiets- en wandelroutes vertrekken. Een TOP is een goed bereikbare en aantrekkelijke verzamelplaats per auto en beschikt over voldoende parkeergelegenheid. In de nabije omgeving van een TOP is horeca te vinden. Een TOP is dus altijd een goed startpunt voor iedereen die van wandelen en

fietsen houdt. Met de projecten Kiek over Diek, Op Paad lâns it Waad en Rondje Waddenbaai streven we naar een goede verdeling van TOP's of pleisterplaatsen langs de Waddenkust. In het kader van Kiek over Diek zijn in Groningen 11 TOP's ingericht, vanwaar diverse toeristische routes langs Waddenkust en door dorpen gaan.

Langs de Friese Waddenkust zijn meerdere locaties geschikt om als TOP in te richten. In fase 1, op het tracé Harlingen – Koehool is Harlingen hiervoor een zeer geschikte locatie. Binnen Harlingen is de Westerzeedijk de aangewezen locatie voor een TOP, mede gelet op toekomstige toeristische ontwikkelingen rondom de Westerzeedijk. Naast parkeergelegenheid is ook het station (OV) vlakbij gelegen.

De Marrekrite is in Fryslân de organisatie die de realisatie van TOP's coördineert. Op bijgevoegde foto is te zien hoe een TOP er in Fryslân uitziet.

De informatie die wordt verstrekt op de TOP en welke (voorkeurs)wandel- en fietsroutes worden gepresenteerd stemmen we af met de regiomarketeers (Noardwest Fryslân) en Visit Wadden. Meertaligheid van de TOP's heeft voorkeur (i.v.m. de internationale potentie van de Wadden).

De functie van een TOP is in Noord-Holland, Fryslân en Groningen hetzelfde (prettig ontvangen en informeren over mogelijkheden), al zien ze er niet in iedere provincie hetzelfde uit.

De gemeente Harlingen is in 2018 gestart met een open planproces voor het gebied rondom de Westerzeedijk. Dit heeft ondertussen geleid tot een ruimtelijk raamwerk en een ontwikkelstrategie. Het plan Westerzeedijk voorziet in de ontwikkeling van een aantrekkelijke plek voor toeristen en Harlingers. Harlingen zet in op een gefaseerde uitvoering van het totaalplan. Om de Westerzeedijk op te nemen als aantrekkelijke pleisterplaats en TOP langs het Wad, willen we de ontwikkeling van TOP en een goede verbinding tussen TOP-Wad-Stad opnemen in fase 1 van het project Op Paad

lâns it Waad. De ontwikkeling van een TOP bij het parkeerterrein sluit naadloos aan op de bredere ambities met het Westerzeedijkgebied. De omgeving van het (bestaande) parkeerterrein wordt vergroend en krijgt een sterk toeristisch karakter. De verbinding tussen TOP, Wad en Stad versterken we door de realisatie van nieuwe aantrekkelijk vormgegeven dijktrappen. We realiseren 4 nieuwe dijktrappen, om de verbinding tussen deze TOP-locatie, Wad, Stad en parels in het 'achterland' te optimaliseren. In bijlage 1 gaan we nader in op deze trappen, verbindingen en locaties. Zo wordt deze TOP locatie Harlingen Westerzeedijk een zeer aantrekkelijk visitekaartje voor bezoekers van Harlingen en de Waddenkust! Met deze maatregelen is de dijk niet langer een obstakel tussen Stad en Wad, maar juist een aantrekkelijke beleefplek!

Schets en impressie dijktrappen bij TOP's (uitgebreide en eenvoudige variant)

De aantrekkelijk vormgegeven dijktrappen vertellen het historisch verhaal van de dijk (informatie over historische dijkhoogtes). We passen twee varianten dijktrappen toe. Bij de 'centrale oversteken' (De Stenen Man en de Zuiderpier) betreft het een brede 'stedelijke' trap, op de andere locaties volstaat een smallere en eenvoudigere versie.

De dijktrappen worden zodanig ontworpen en gerealiseerd dat ze bij een evt. dijkversterking demontabel en herbruikbaar zijn. Tevens gaan we uit van het gebruiken van circulaire bouwstoffen. Bij de verdere uitwerking van het ontwerp kijken we tevens naar mogelijkheden om de toegankelijkheid voor mensen met een beperking te optimaliseren (binnen de huidige budgetten). Te denken valt aan voorzieningen als bijvoorbeeld leuningen. Dit uitgangspunt geldt voor meerdere te realiseren voorzieningen (dijktrappen, natuurbeleving, etc.).

TOP Firdgum

Ook bij Koehool realiseren we in fase 1 een TOP. Op deze bijzondere plek verwijzen we, behalve naar de routestructuren, naar een bestaande voorziening als Bunker Koehool (in de bunker is een educatiecentrum die het verhaal van Stelling Koehool vertelt)

en vertellen we de historie van deze locatie (o.a. verhaal van de oude klooster Cadahool).

Samen met gebiedspartners zoeken we naar de exacte locatie voor de TOP (i.v.m. parkeren, mogelijkheden kleinschalige horeca, etc.). Als uitgangspunt hanteren we dat ook bij deze TOP een aantrekkelijke dijkovergang wordt gerealiseerd. Op deze plek is namelijk nog geen dijktrap. Mogelijk kan deze plek ook informatie geven over het aanstaande dijkversterkingsproces Koehool-Lauwersmeer.

Informatievoorziening

Langs het buitendijks traject zijn verschillende plekken aan te wijzen waar een bijzonder verhaal te vertellen is. Met dit project willen we deze verhalen toegankelijk maken voor bezoekers.

Daarom creëren we met dit project de mogelijkheid om één of enkele informatieve plekken in te richten. In afstemming met de grondeigenaar (Wetterskip Fryslân, natuurorganisatie) wordt hier nader invulling aan gegeven. Uitgangspunt hierbij is eenduidigheid in informatievoorziening (aansluiten op ontwerp TOP's in Fryslân, afstemming met project Kiek over Diek). Waar mogelijk zetten we

ook in op het integreren van informatiedragers (tegengaan verrommeling).

Interessante locaties in fase 1 van ons project zijn in dit kader Roptazijl (werking gemaal, vismigratie) en Koehool (zie vorige paragraaf).

Dark Sky

De Waddenzee als Dark Sky gebied. Dit aspect van de Waddenzee vraagt om één of enkele bijzondere beleeflocaties op of langs de dijk. Denk daarbij aan voorzieningen zoals gerealiseerd bij het project Rondje Lauwersmeer (hemelplatform, curvebanken, ter beleving dark sky park), of bijvoorbeeld aan het concept van Wadstoelen van Nynke Rixt Jukema.

Bij de nadere uitwerking van elementen en locaties zoeken we afstemming met projecten als Nacht aan het Wad en 'De donkerte van het Waddengebied'. Het eerste project behelst de realisatie van recreatievoorzieningen (Starbarn, nachttuin) en publieksactiviteiten voor duisternisbeleving bij Zwarte Haan. Het project de donkerte van het Waddengebied beoogt de belevingswaarde van de kernkwaliteit duisternis in het hele Waddengebied te versterken door realisatie van beleefplekken en jaarrond activiteiten. Zo vindt o.a. het deelproject Wad een nachtleven haar plek in gemeente Waadhoeke en Nacht van het Wad in Noardeast Fryslân. In samenhang en afstemming met dit project onderzoeken we of aanvullende beleefelementen voor het thema duisternis gewenst zijn, aansluitend op maatregelen vanuit het project Op Paad lâns it Waad.

(Route) productontwikkeling, verhalen en arrangementen

Met uitvoering van dit project voorzien de overheden in de basisvoorzieningen voor buitendijkse beleving. Tevens willen we de toeristische sector enthousiasmeren en uitdagen om nieuwe toeristische producten en arrangementen te ontwikkelen, zodat er optimaal gebruik gemaakt gaat worden van deze unieke buitendijkse beleving van Werelderfgoed Waddenzee.

De regioaanjager Bestemming Noordwest zal het voortouw nemen om ondernemers (in Noordwest, fase 1) te enthousiasmeren en te activeren. Dit proces is onderdeel van het project Op Paad lâns it Waad. We brengen dit onder bij de regioaanjager, om zo het bestaande ondernemersnetwerk optimaal te benutten. Bij het organiseren van bijeenkomsten, stemmen we nadrukkelijk af met andere projecten en initiatieven, om de 'bijeenkomst-druk' op ondernemers niet verder te vergroten. Ook vanuit het project de donkerte van het Waddengebied en Visit Wadden worden dit soort bijeenkomsten gepland, we kijken naar de mogelijkheden om deze te combineren.

We dagen de ondernemers uit om samen nieuwe producten, verhalen en arrangementen te ontwikkelen. Thematische routes en

verhalen waarin delen van het buitendijks beleven worden opgenomen. Ter stimulering van de ondernemers organiseren we aan het einde van het project (fase 1) nog een feestelijke opening waarbij de toeristische ondernemers uit de (wijde) omgeving worden uitgenodigd en uitgedaagd om nieuwe (route)producten te ontwikkelen. Zo creëren we nieuwe kansen voor bewoners en ondernemers om (op kleine schaal) nieuwe toeristische initiatieven te ontplooiën (zoals agritoerisme, rustpunten, etc.). We trekken in dit proces samen op met Visit Wadden. Met deze nieuwe (route)producten, verhalen en arrangementen kan Visit Wadden de regio weer sterker presenteren aan potentieel publiek.

Voorbeeldroutes Kiek over Diek

We leggen onszelf de verplichting op om gekoppeld aan de ontwikkeling van de TOP's minimaal vanuit iedere TOP één wandel- en één fietsroute 'met een verhaal' te ontwikkelen. Dit stemmen we goed af met Visit Wadden (routeontwikkeling en 'verhaal' in zelfde format) en Bestemming Noardwest Fryslân.

Landschapskunst

Vormen van landschapskunst maken een bezoek aan de Waddenkust bijzonder en 'breken' een route langs het Wad. De combinatie met initiatieven van Sense of Place ligt dan ook zeer voor de hand. Deze initiatieven geven verdieping en passen goed bij de interesses van fietsliefhebbers. Dobbepaarden, De Mannen van Holwerd en Wachten op hoog water zijn projecten die onlangs zijn gerealiseerd en/of in uitvoering zijn. Verregaande plannen zijn er voor Camera Batavia, Terp van de Takomst, Dijk van een wijf, de Streken en de Kromme Horne.

In routing en informatievoorziening stemmen we goed af met de locaties waar deze projecten zijn of worden gerealiseerd. Voor fase 1 van Op Paad lâns it Waad (Harlingen – Koehool) is afstemming met Sense of Place in beeld.

Dijk van een Wijf, bron Sense of Place

Natuur en natuurbeleving

Werelderfgoed Waddenzee is het mooiste natuurgebied van Nederland en het enige natuurlijke werelderfgoed van Nederland. Dat is een belangrijke reden voor mensen om het gebied te bezoeken. Samen met natuurorganisaties bekijken we bij de start van het project de mogelijkheden en onmogelijkheden voor buitendijks beleven. Tijdens een vooroverleg met de natuurorganisaties hebben deze partners de potenties van het project erkend en aangegeven vooralsnog geen belangrijke knelpunten in de afstemming tussen natuur en toerisme te zien. Uiteraard moeten de te doorlopen ecologische procedures hier nog definitief een antwoord op geven.

We doorlopen voor het project de verplichte NB wet procedures, maar zoeken in afstemming met partijen als bijvoorbeeld de Wadvogelwerkgroep (waar we ook vooroverleg mee hebben gehad) ook buiten de formele procedures naar goede oplossingen. Zo bespreken we op welke locaties (HoogwaterVluchtPlaatsen) het onverstandig is om buitendijks te blijven fietsen en wandelen en onderzoeken we mogelijkheden om op interessante plekken de natuurbeleving te kunnen versterken zonder vormen van

verstoring. We denken bijvoorbeeld aan een vogelkijkscherm of een vogelkijkhut. Voor fase 1 nemen we middelen op voor het realiseren van 1 zo'n voorziening, die we in afstemming met de natuurorganisaties realiseren. Ook in informatievoorziening kunnen we een rol spelen om bezoekers te informeren over bijzondere natuurwaarden en de wijze waarop verstoring geminimaliseerd kan worden.

In een vooroverleg met leden van de Wadvogelwerkgroep is voor fase 1 al inzichtelijk gemaakt op welke plekken we goed moeten afwegen hoe we de aanwezige vogels niet verstoren (een dijkvak tussen Harlingen en Roptazijl en nabij Koehool). Bij de start van het project geven we dit een vervolg.

Voorbeeld van een vogelkijkscherm, op Texel

Outputindicatoren fase 1

- *aanlanding zonnepont op Noorderpier. Ingericht als aantrekkelijke verblijfplek aan het Wad*
- *Buitendijkse toegankelijkheid Harlingen-Koehool*
- *Opname tracés in fietsknooppunten en in wandelknooppunten*
- *TOP's*
 - *TOP-zuilen (2)*
 - *Dijktrappen (5)*
- *Informatievoorziening (2)*
- *Beleefelement Dark Sky (1)*
- *Routes met een verhaal (4)*
 - *Nadrukkelijke betrokkenheid toeristische ondernemers bij deze productontwikkeling*
- *Natuurbelevingselement (1)*

HOOFDSTUK 4

DOORKIJK FASE 2

Dijkversterking

Voor het dijktraject tussen Koehool en Lauwersmeer staat het Wetterskip voor een omvangrijke dijkversterkingsopgave. Dit 47 km lange dijktracé voldoet niet meer aan de wettelijke veiligheidseisen en moet worden versterkt. De voorbereidingen hiervoor zijn gestart. De daadwerkelijk versterkingsopgave wordt naar verwachting uitgevoerd vanaf 2023 tot 2028. Welke invloed de

versterkingsopgave heeft op het huidig dijkprofiel en de mogelijkheden voor buitendijks fietsen (en wandelen) is momenteel nog niet bekend.

Deze dijkversterkingsopgave is de reden voor de aangebrachte fasering in het project. In fase 2 van het project houden we rekening met verschillende scenario's voor toepassing van het concept:

1. *Uitvoering conform inventarisatie*
2. *Meeliften met de dijkversterking*
3. *Combinatie van beide*

Scenario 1

In 2019 is een inventarisatie uitgevoerd van de te nemen maatregelen om buitendijks toegankelijk te kunnen maken voor fietsen (en wandelen). Als uit de toetsing van Wetterskip naar voren komt dat voornamelijk de bekleding moet worden aangepakt, treedt dit scenario in werking. In dat geval moeten de geïnventariseerde knelpunten alsnog worden aangepakt om buitendijks door te kunnen fietsen (en wandelen).

Scenario 2

In scenario 2 zorgt de noodzakelijke aanpak van de dijk vanuit Wetterskip Fryslân voor een dijk en dijkprofiel die geheel geschikt is voor buitendijks fietsen en wandelen. Aan de buitenkant van de dijk is een minder steil (onderhouds)pad aangelegd en vanwege efficiëntie in het onderhoud zijn de hekwerken vervangen door veeroosterbakken. Als dit scenario in werking treedt, zijn er minder fysieke investeringen nodig om de basis toegankelijkheid voor elkaar te krijgen. In dit geval kunnen de gereserveerde middelen voor toegankelijkheid worden benut om de belevingswaarde te versterken. Gedacht wordt aan realisatie van dijktrappen bij de TOP-locaties, zoals ook in fase 1 van Op Paad lâns it Waad.

Scenario 3

Scenario 3 is een combinatie van scenario 1 en 2. De oplossingsrichting voor aanpak van de dijk kan per dijkvak verschillen. Te verwachten valt dan ook dat op delen van de dijk scenario 2 in werking zal treden, terwijl voor andere dijk stukken de aanpak van Wetterskip minder grootschalig is. Op die dijkstukken zullen dan de oorspronkelijk geïnventariseerde knelpunten moeten worden opgelost van het project Op Paad lâns it Waad. Tevens bestaat de mogelijkheid dat er nieuwe dijkconcepten worden

toegepast, waarbij buitendijks fietsen meer of juist minder tot haar recht komt.

Proces

Als onderdeel van fase 1 zorgen we ervoor dat input vanuit het concept Op Paad lâns it Waad in het proces rondom de dijkversterkingsopgave is geborgd. Vanuit het nog in te richten projectteam wordt deze taak ingevuld. Zo is er volop aandacht voor buitendijks fietsen en beleven tijdens het dijkversterkingsproces Koehool - Lauwersmeer.

Planning

De verwachting is dat de werkzaamheden van fase 2 op onderdelen kunnen starten gedurende de dijkversterking (2023-2028). Mogelijk moeten sommige werkzaamheden wachten tot de eindfase van de dijkversterking, of kunnen deze pas daarna worden opgepakt.

Doorkijk kosten fase 2

In hoofdstuk 8 geven we een inschatting van de kosten voor fase 2 van het project. Daarbij gaan we uit van scenario 1.

HOOFDSTUK 5

HET PROJECT IN HAAR OMGEVING

Het project Op Paad lâns it Waad staat niet op zichzelf. Het project geeft invulling aan doelen van overheden en gezamenlijke programma's zoals het Investeringskader Wadden en toeristisch beleid van provincie en gemeenten. In dit hoofdstuk beschrijven we

deze relatie. Daarnaast gaan we in op verschillende programma's en projecten, die een sterke relatie hebben met Op Paad lâns it Waad en waarmee afstemming belangrijk is.

Investeringskader Wadden

Het Investeringskader Waddengebied (2016-2026) is een gezamenlijk programma van de provincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen. Ze willen met dit programma kansrijke ontwikkelingen in het Waddengebied een steun in de rug geven. Er zijn zes majeure opgaven benoemd, waarvan Versterken en Vermarkten Werelderfgoed er één is.

Het onderdeel Vermarkten is vertaald naar een opdracht (Visit Wadden) voor de marketingorganisaties. De opgave Versterken heeft twee doelen:

1. *het verbeteren van de kwaliteit, beleefbaarheid, ontsluiting en toegankelijkheid van het toeristisch-recreatieve aanbod en het optimaliseren van de beleving van de kernkwaliteiten;*
2. *het versterken van de toeristische infrastructuur door samenwerking en netwerkvorming*

Het Waddengebied heeft de kwaliteit om uit te groeien tot een belangrijke duurzaam-toeristische Werelderfgoed bestemming. Om dat te bereiken zijn vier actielijnen uitgezet:

1. *Verbreding en verbetering kwaliteit aanbod*
2. *Verbetering ontsluiting Waddengebied*
3. *Verbetering beleving kernwaarden Werelderfgoed Waddenzee en Waddengebied*
4. *Netwerkvorming*

De projecten Kiek over Diek, Op Paad lâns it Waad en Rondje Waddenbaai geven een interessante invulling aan deze actielijnen. Met deze drie initiatieven zetten we in op een kwalitatief verbeterd toeristisch aanbod langs de Waddenkust (1), ontsluiten we de Waddenzee voor bezoekers vanaf de vaste Waddenkust (2) en versterken we de belevingswaarde van het Wad (3). Ook op het gebied van netwerkvorming (4) kan een breed Waddenkust project bijdragen aan samenhang in de regio.

Ofwel, met uitvoering van het project Op Paad lâns it Waad versterken we het toeristisch aanbod. Nieuwe toeristische producten en verhalen vallen in de smaak bij doelgroepen die juist met het programma Vermarkten aangesproken worden, denk aan duurzaam toerisme, de bewuste toerist, type Nora. Het project

geeft aanleiding om het verhaal van de Wadden nog beter te kunnen vertellen en nog beter te kunnen beleven vanaf de buitenkant van de dijk: water, wind, zon, eb, vloed, vogels, vis, zeehond!

Waddenfonds

Het Waddenfonds is opgericht om een duurzame en kwalitatieve impuls te geven aan de ecologie en economie van het Waddengebied. Het Waddenfonds is in 2007 opgericht en heeft de volgende hoofddoelen:

1. *Het vergroten en versterken van de natuur- en landschapswaarden van het Waddengebied;*
2. *Het verminderen of wegnemen van externe bedreigingen van de natuurlijke rijkdom van de Waddenzee;*
3. *Een duurzame economische ontwikkeling van het Waddengebied en een substantiële transitie naar een duurzame energiehouding ten aanzien van het Waddengebied;*
4. *Het ontwikkelen van een duurzame kennishouding ten aanzien van het Waddengebied.*

Onder hoofddoel 3, een duurzame economische ontwikkeling, is duurzaam toerisme en recreatie benoemd als prioritaire sector. Inzet van het Waddenfonds is erop gericht om de potenties van

recreatie en toerisme in de Waddenkust optimaal te benutten. Naast positionering van de kernkwaliteiten en het versterken van het aanbod van belevingsmogelijkheden, arrangementen e.d. wordt ook het versterken van route-elementen genoemd.

Het project Op Paad lâns it Waad sluit naadloos aan op dit hoofddoel van het Waddenfonds, een duurzame economische ontwikkeling door in te zetten op duurzaam recreatie en toerisme!

Andere belangrijke uitgangspunten voor het Waddenfonds zijn ‘duurzame ontwikkeling’, ‘waddenspecifiek’, ‘additionaliteit’, ‘integraliteit’ en ‘innovatief en opschaalbaar’.

Met het project Op Paad lâns it Waad is duurzaamheid een uitgangspunt. Waddenspecifieker dan het creëren van een unieke Waddenbeleving kan niet en het gehele project bestaat uit additionele maatregelen. Reguliere maatregelen zijn niet opgenomen in het project. We hebben bij de ontwikkeling van recreatie en toerisme nadrukkelijk oog voor de ecologie en maken deze waar mogelijk beter beleefbaar (integraliteit). Ten slotte is het project innovatief en opschaalbaar. Expertise die wordt opgedaan in fase 1 van het project kan ook worden toegepast bij fase 2 en het project Waddenbaai in Noord Holland.

Beleid provincie, beleid gemeenten

Provincie Fryslân

De provincie Fryslân heeft een nieuwe beleidsnota opgesteld, Gastvrij Fryslân 2028. Deze nota is vastgesteld in het college van Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten.

Inhoudelijk draait de nieuwe beleidsnota om slimme groei: meer groeien, op een slimme manier zodat heel Fryslân profiteert van toerisme. Het zoeken naar een juiste balans in spreiding van toerisme is één van de belangrijkste uitgangspunten van het nieuwe beleid. Hierdoor gaat toerisme niet ten koste van de leefbaarheid, maar zal die juist verbeteren.

De missie voor de komende periode is als volgt omschreven:

In 2028 hebben Friese inwoners profijt van een slimme groei van het toerisme

Deze missie is vertaald naar drie ambities:

1. *Toerisme zorgt voor een prettige en gezonde woon- en leefomgeving*
2. *Toerisme versterkt het behoud en ontwikkeling van cultuur- en natuur erfgoed*
3. *Toerisme zorgt voor toekomstbestendige banen*

De komende jaren staan in het teken van zeven prioritaire opgaven.

1. *Slimme groei*
2. *Toekomstbestendige banen*
3. *Destinatiemanagement*
4. *Vitale Waterrecreatie*
5. *Vitale Logiesaccommodaties*
6. *Dagrecreatieve netwerken compleet*
7. *Toeristische data op orde*

De exacte uitvoering van deze onderdelen komt terug in een nog op te stellen uitvoeringsprogramma. De uitvoering van de opgaven doet de provincie niet alleen. De provincie werkt hierin samen met partners van binnen en buiten de provincie.

Naast het werken aan deze opgaven onderscheidt de provincie in haar beleidsnota specifiek één regio waar gebiedsgerichte inzet op wordt gepleegd, namelijk het Waddengebied!

Met het project Op Paad lâns it Waad geven we prachtig invulling aan bovengenoemde opgaven en gebiedsgerichte inzet. Het is een gemeentegrens overstijgend project, waarmee het Waddengebied (vaste kust) beter wordt gepresenteerd, het zet in op slimme groei, het verbetert de dagrecreatieve netwerken en zorgt voor toekomstbestendige banen in de Waddenkustregio.

Toeristisch beleid gemeente Harlingen

In de gemeente Harlingen is in december 2018 het nieuwe toeristisch beleid vastgesteld door de gemeenteraad. Harlingen zet in op:

- Het authentieke, stoere karakter van Harlingen is de basis.
- Harlingen wordt het middelpunt of een stepping stone voor een meerdaags bezoek.
- Uitvoering actielijnen
 - Uitnodigende en aantrekkelijke omgeving
 - Recreatief beleefbare omgeving

- Breder en interactiever aanbod van verblijfsaccommodaties en dagattracties
- Harlingen samen sterker op de kaart zetten

Programma Harlingen

Daarnaast heeft Harlingen in 2018 het Programma Harlingen vastgesteld. Dit is een gezamenlijk kompas (gemeente en provincie) waarin de doelstellingen en ambities voor havenstad Harlingen zijn vastgelegd. De volgende projecten zijn in dit programma als prioritair bestempeld:

- *Ontwikkelplan Westerzeedijk*
- *Havenplan Willemshaven & Cruiseport*
- *Masterplan Veerhaven Harlingen*
- *Tjerk Hiddessluizen en Van Harinxmakanaal*
- *Afronding N31 en aangrenzende gebieden*

De Westerzeedijk wordt gezien als de belangrijke toegangspoort van Harlingen, de haven en Werelderfgoed Waddenzee. In het kader van Op Paad lâns it Waad is dit het meest relevante project. Met name voor recreatie & toerisme heeft de Westerzeedijk met het strand langs de zeedijk potentie om uit te groeien tot een toeristisch-recreatieve trekpleister langs de Friese Waddenkust. In

het kader van Op Paad lâns it Waad wordt bij Westerzeedijk een TOP ingericht en de verbinding TOP-Wad-Stad versterkt.

Toeristisch beleid gemeente Waadhoeke

De gemeente Waadhoeke heeft haar nieuwe toeristisch beleid 'Beleef Waadhoeke!' in december 2019 vastgesteld. Inzet van het nieuwe beleid is waardevol toerisme, met als ambitie een toename van 30% bestedingen in 2024. Als doelgroepen zijn twee groepen gedefinieerd: de lokale bevolking en bezoekers (rustzoekers, landschapspioniers, cultuursnuivers). De ambities worden vertaald in kernwoorden als: trots, geïnteresseerde en betrokken bezoekers, mooie belevingen bieden, samenwerken, bestemmingen en bezoekdoelen creëren, denken vanuit de bezoeker, blijven genieten en investeren in ons landschap. Ingezet wordt op de producten Academiestad (Franeker), Waddenkust en de Oude Middelsee (zichtbaar en beleefbaar). De elektrische fiets wordt in de beleidsnota een aantal keer aangehaald als ontwikkeling om op in te spelen (grotere actieradius, voorzieningen).

Toeristisch beleid Noardeast Fryslân

Ook in Noardeast Fryslân is een nieuwe toeristische visie vastgesteld. De gemeente heeft de ambitie om de recreatie en toerisme sector de komende jaren fors te laten groeien tot een sector van meer formaat. Met als resultaat een stimulering van de lokale economie, meer omzet en meer banen, en een betere leefomgeving voor onze eigen inwoners. De gemeente heeft de volgende speerpunten benoemd voor de komende jaren:

- *Promotie uitbouwen*
- *Productontwikkeling*
- *Samenwerking*
- *Kennisontwikkeling en kwaliteitsverbetering*

Eén van de vijf streekmerken in de gemeente is Werelderfgoed Waddenzee. De Wadden worden gezien als een sterk merk, met momenteel een beperkte belevingswaarde.

Het project Op Paad lâns it Waad geeft invulling aan toeristisch beleid en de doelen van alle bovenstaande overheden. Het project geeft invulling aan de opgaven bij één van de streekmerken van Noardeast Fryslân, het past bij één van de twee centrale

toeristische producten van Waadhoeke (Waddenkust / Oude Zee), het zorgt in Harlingen voor een recreatief beleefbare omgeving en draagt bij aan de doelstellingen van de provincie Fryslân om een ‘fair share’ van de sterke nationale groei van toerisme naar de regio te halen.

De gemeente Noardeast-Fryslân is daarnaast voor de Waddenkust een pilot ‘gebiedsgericht werken’ gestart. Het project Op Paad lâns it Waad is een mooie ‘rode draad’ in deze gebiedsgerichte aanpak.

Het project is daarmee optimaal ingebed in de lokale en regionale beleidsdocumenten.

Programma's en projecten

Opgave Wetterskip Fryslân

Wetterskip Fryslân heeft een forse waterveiligheidsopgave voor de primaire keringen in Fryslân. Op het traject Koehool – Lauwersmeer wordt de dijk over een lengte van 47 kilometer versterkt. In 2020 zal meer duidelijk worden over de wijze waarop de dijk versterkt moet worden. Verwachting is dat de werkzaamheden plaatsvinden tussen 2023 en 2028.

Sense of Place

Sense of Place maakt met culturele landschapsprojecten de unieke waarden van natuur, landschap en cultuurhistorie van het bijzondere UNESCO werelderfgoed Waddengebied zichtbaar voor een breder publiek. De Friese Waddenkust krijgt hiermee een economische en sociaal-maatschappelijke impuls. Sense of Place initieert zelf projecten, maar ondersteunt ook initiatieven van lokale gemeenschappen en helpt deze te realiseren. De projecten hebben respect voor de cultuur en natuur van het gebied en vertellen het verhaal van de locatie en het landschap. Ze geven de plek daarmee extra aantrekkingskracht en betekenis: a Sense of

Place. Langs de Waddenzeedijk spelen diverse projecten en ideeën, waaronder:

- Wachten op hoog water
- Bildstars en Eigenheimers
- Dobbepaarden
- Leven onder aan de dijk
- De mannen van Holwerd
- Kerend tij: Waterpanorama
- Kerend tij: Waddenkwelder
- Dijk van een Wif
- Blije Kerk
- Camera Batavia
- Marne Art
- We wolle ús klaai werom
- De Streken
- De Nollen
- Terp fan de Takomst
- De Kromme Horne
- Ode aan M.C. Escher op 't Bildt
- Mondriaankwelder
- Windwerk
- Based on Nature
- End of Nature

De ideeën en projecten hebben bij realisatie toegevoegde waarde voor het buitendijks fietsen langs de Friese Waddenkust.

Inhoudelijke afstemming vindt plaats als initiatieven uit deze lijst concreet worden.

Optimalisatie routestructuren Fryslân (Marrekrite)

Recreatieschap Marrekrite is in 2019 gestart met het project om zowel het fietsknooppuntensysteem als het wandelnetwerk in Fryslân te optimaliseren. Deze werkzaamheden zijn in 2019 afgerond. Op basis van de fietsknooppuntensysteem en het wandelnetwerk is Fryslân optimaal beleefbaar (te fiets en te voet). Deze systemen vormen een goede basis voor de ontwikkeling van (thematische) routes met een verhaal! Ook de ontwikkeling van een netwerk van TOP's (onder regie van Marrekrite) in Fryslân is onderdeel van de ambities van Marrekrite.

De Nieuwe Afsluitdijk

Er wordt hard gewerkt aan de nieuwe Afsluitdijk. De dijk wordt versterkt en de dijk wordt toeristisch interessanter gemaakt. Zo wordt er ook een fietspad gerealiseerd aan de Waddenzeekant van de dijk. Verwachting is dat de werkzaamheden in 2022 worden afgerond.

Bij Kornwerderzand is in 2018 een Wadden-center geopend en zal een vismigratierivier worden gerealiseerd. Het is een bijzondere plek aan het wad. Momenteel wordt ook gewerkt aan de voorbereidingen voor een project bij Kornwerderzand 'Beleef Kornwerderzand en Werelderfgoed Waddenzee'. Doel is om Kornwerderzand in te richten als aantrekkelijke pleisterplaats langs het Wad. Maatregelen in het project zijn o.a. het herbestemmen van een of enkele Kazematten, een verbeterde routestructuur en de realisatie van een TOP. We zullen projectmatig afstemmen bij o.a. de realisatie van de TOP's. Daarnaast is het interessant om vanuit de TOP Harlingen ook thematische routes aan te kunnen bieden waarbij Kornwerderzand onderdeel van een route wordt.

Visit Wadden

De marketingorganisaties Merk Fryslân, Marketing Groningen en Holland boven Amsterdam zetten Werelderfgoed Waddenzee de komende zes jaar neer als een sterk merk in zowel Nederland als buitenland: Visit Wadden.

Voor deze campagne in binnen- en buitenland is de komende zes jaar €5,8 mln. beschikbaar. De integrale marketingcampagne beoogt enerzijds kleinschalig, duurzaam toerisme te bevorderen en

anderzijds de leefbaarheid in het gebied te vergroten en krimp tegen te gaan. De gelanceerde website visitwadden.nl bevat o.a. verhalen en routeinformatie, gerangschikt voor zowel de vijf Waddeneilanden als de kustgebieden van de drie provincies. Ook is er een uitgebreid agendaoverzicht, inclusief tips voor eten en overnachten. Verder is er onder meer een toolkit voor ondernemers en een merk-gids.

Buitendijks fietsen is één van de sleutelervaringen die de komende jaren centraal kan staan bij deze campagne.

Bestemming Noardwest en Regiomarketing Noordoost Fryslân

De stichting bestemming Noardwest is het toeristisch platform in de regio Noardwest Fryslân en vormt een samenwerkingsverband van toeristische ondernemersgroepen, organisaties en andere initiatieven uit de gemeenten: Harlingen, Waadhoeke, Ferwerderadeel (Uytland), Súdwest-Fryslân (Greidhoeke) en Leeuwarden. De stichting werkt de komende jaren aan de hand van de volgende twee lijnen:

- Toerisme en recreatie rond donkerte en nachtbeleving, als onderdeel van Werelderfgoed Waddenzee
- Cultuurtoerisme, waar naast de Friese blockbusters (zoals: Oerol, Fries Museum) behoefte is aan 'ontdekken' & 'persoonlijke verhalen en eigenaarschap'. Hierbij is het concept 'kustbewoners die geïnspireerd zijn door een oude zee' een startpunt.

De stichting Regiomarketing Noordoost Fryslân werkt aan de vermarkting van de regio. Aanjagen, verbinden en coördineren zijn zaken die de stichting oppakt.

De stichting werkt door middel van drie speerpunten:

1. Lerend netwerk
2. Gastheerschap
3. Marketing

Specifieke speerpunten voor 2020 zijn:

- *Netwerk activeren om Land in Friesland uit te rollen door toepassing op eigen onderneming, delen van elkaars info en promotie en gebruiken van RMT content.*
- *Huidige gasten en bezoekersmarketing: aantal volgers en bezoekers online verhogen.*
- *Doelgroepen uit de Randstad attenderen, activeren, adviseren.*
- *(Toewerken naar meer competities (zoals hidden gem, mooiste natuurgebied, PRcampagne oid etc.)*
- *De Regiodeal, Toeristische Visie en Legacy/ LF2028 goed samenvakken met Land waar je Landt. Alle delen moeten een heel grote som maken.*

Beide partijen zijn voor het project Op Paad lâns it Waad een belangrijke schakel tussen het (fysieke) project en de toeristische ondernemers.

Fries programma Waddenkust

Dit gezamenlijk programma van Provincie, gemeenten en Wetterskip Fryslân heeft als doel zowel de vele bestaande initiatieven als nieuwe ideeën en plannen langs de Friese Waddenkust samen te laten bijdragen aan de leefbaarheid en sociaaleconomische ontwikkeling van het kustgebied.

Met dit programma willen de partijen inwoners faciliteren om van onderop aan hun eigen leefomgeving te werken en initiatieven te verbinden, zodat de slagkracht toeneemt.

Het programma is een initiatief van de Provincie. Het wordt opgesteld in samenwerking met de andere overheden in het gebied en in afstemming met de belangrijkste stakeholders.

Het Programma Friese Waddenkust sluit aan op het Investeringskader Waddengebied en maakt gebruik van de mogelijkheden die het investeringskader biedt om projecten te financieren. Daarnaast wordt echter ook nadrukkelijk gekeken naar andere financieringsmogelijkheden om substantieel bij te dragen aan de grote opgaven waarvoor het gebied staat. Dit programma zal vanaf 2020 de basis vormen voor planning en financiering van

diverse projecten langs de Friese Waddenkust. Ook wordt er een sterke relatie gelegd (inhoudelijk en organisatorisch) met de dijkversterkingsopgave Koehool-Lauwersmeer.

Van onderop is uit de mienskip 'Vitale Waddenkust' ontstaan, wat projecten en plannen verder wil helpen door stakeholders en bewoners/dorpen te verbinden. In het kader hiervan is een brede inventarisatie gemaakt van plannen en projecten in het kustgebied van Noord Fryslân. Deze inventarisatie ligt ten grondslag aan het Fries programma Waddenkust.

De donkerte van het Waddengebied

Dit is een programma voor beleving en versterking van de duisternis in het Waddengebied. Voor dit project wordt een samenwerkingsverband opgezet tussen de volgende partijen: Rijksuniversiteit Groningen, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Natuur- en Milieufederaties Friesland en Noord-Holland (projectaanvrager) en Keunstwurk.

Het programma versterkt de beleving van de kernkwaliteit duisternis in het hele Waddengebied, door de realisatie van belevingsplekken en jaarrond activiteiten om bewust duurzame toeristen naar de Waddenkust te trekken, bestaande toeristen op de eilanden nieuwe kanten van het Werelderfgoed te laten ontdekken en om de bewustwording over de waarden van de duisternis te vergroten en daarmee bij te dragen aan haar behoud.

Concrete resultaten van het project:

- *realisatie van 14 projecten die de duisternis versterken (waarvan 10 gericht op fysieke locaties)*
- *jaarrond programma van activiteiten en beleefmomenten*
- *versterking nachtlora en -fauna in het hele Waddengebied*

- *divers voorlichtingsmateriaal voor aanbieders, aanbieders weten hoe ze donkerte kunnen benutten voor toeristisch aanbod en hoe ze donkerte kunnen versterken*
- *netwerken rond het thema duisternis en trainingsprogramma voor ondernemers/aanbieders*

Financiering voor het project is onlangs toegezegd. Het project start in 2020 en heeft een doorlooptijd tot en met 2023.

Als het project Op Paad lâns it Waad doorgang vindt, stemmen we zowel inhoudelijk (plekken langs het Wad) als procesmatig (bijeenkomsten, rol ondernemers) met elkaar af.

HOOFDSTUK 6

BUSINESSCASE

In dit hoofdstuk gaan we in op de businesscase van het project Op Paad lâns it Waad. We werken de businesscase uit via twee lijnen:

1. *Hoe zorgen we ervoor dat de ontwikkelde voorzieningen in stand blijven?*
2. *Wat levert het project voor de regio naar verwachting op?*

Ten slotte staan we stil bij het onderdeel monitoring. Ofwel, hoe kunnen we vanuit dit project bijdragen aan de wens om effecten van projecten in het Waddengebied (Waddenfonds) te monitoren.

In stand houden

Voor het project Op Paad lâns it Waad is een **samenwerkingsovereenkomst** opgesteld, die als bijlage bij dit projectplan hoort. Daarin is vooraf vastgelegd wie verantwoordelijkheid draagt voor de in het kader van dit project gerealiseerde voorzieningen. Zo zal Wetterskip Fryslân zorgdragen voor het in stand houden van de voorzieningen die worden gerealiseerd in het kader van buitendijkse toegankelijkheid (veeroosterbakken, aangepaste hekwerken). Andere voorzieningen die worden gerealiseerd (dijktrappen, TOP's, aangepaste knooppunten, informatievoorziening, belevingselementen) komen in eigendom en beheer en onderhoud van de betreffende gemeenten. Daarmee is eigendom, beheer en onderhoud van de fysieke elementen goed geborgd.

Voor de minder fysieke resultaten van het project is dit wat lastiger vast te leggen. Wat betreft nieuwe thematische routes kunnen de gemeenten verantwoordelijkheid dragen voor de instandhouding. Voor nieuwe arrangementen en ondernemersproducten, staan de toeristische ondernemers uit de regio aan de lat. Voor succesvolle arrangementen en producten zal dat geen problemen opleveren, omdat deze de ondernemers omzet oplevert! Mocht dat nog niet het geval zijn, dan zal een ondernemer op zoek gaan naar succesvolle aanpassingen van het ontwikkelde product. Veelal zullen deze producten een breder aanbod betreffen dan alleen de in het kader van Op Paad lâns it Waad gerealiseerde voorzieningen (denk bijvoorbeeld ook aan Donkerte van het Waddengebied, gastvrijheid in kader Werelderfgoed Waddenzee, Atlantic Wall, etc.).

Bestemming Noardwest, stichting RMT en Visit Wadden kunnen toezien op de successen van nieuwe ondernemersproducten met betrekking tot de beleving van Werelderfgoed Waddenzee (dit mogelijk als onderdeel van Waddenbrede monitoring).

Effecten van het project

Het kwantificeren van effecten van een project als Op Paad lâns it Waad is een lastige opgave. In welke mate zijn effecten die door de jaren heen gemeten worden, puur te danken aan een project als deze. Feit is echter wel, dat er veel belangstelling is voor de Werelderfgoed Waddenzee. En de belevingswaarde van dit unieke werelderfgoed is nu beperkt. Met het project Op Paad lâns it Waad versterken we deze mogelijkheden, waardoor er voor de gehele regio mogelijkheden ontstaan. Mogelijkheden om de regio, of specifieke ondernemers te presenteren met een specifiek Werelderfgoed Waddenzee-profiel en mogelijkheden om publiek te trekken dat geïnteresseerd is in dit unieke Unesco Werelderfgoed.

Het is ook deze doelgroep waar de komende jaren kansen liggen. Zowel gemeenten, als organisaties als Bestemming Noardwest, RMT, Visit Wadden gaan zich de komende jaren richten op de bewuste kwaliteitstoerist. Bezoekers die bovengemiddeld geïnteresseerd zijn in cultuurhistorie, natuurrijkdom en authentieke belevenissen als overnachten in erfgoed, droogvallen met een zeilschip en bijzondere ervaringen als donkerte, stilte en rust van de Wadden.

Landelijk gezien is de sector recreatie en toerisme volop in ontwikkeling en sterk aan het groeien. Met name het inkomend toerisme neemt naar verwachting de komende jaren fors toe. In de afgelopen 10 jaar is het inkomend toerisme aan Nederland gegroeid met gemiddeld 5% per jaar. NBTC Holland Marketing verwacht een stijging van ongeveer 19 miljoen buitenlandse gasten nu in Nederland naar +/- 29 miljoen in 2030. Dit zijn nog voorzichtige prognoses. Minder voorzichtige prognoses laten een nog sterkere groei zien. Ook het binnenlands toerisme zal de komende jaren stijgen, al is de verwachting dat dat die groei minder explosief is (2% per jaar). Al met al vele kansen voor een uniek gebied als Werelderfgoed Wadden om hier op een goede manier van mee te profiteren.

De gemeente Waadhoeke ontvangt jaarlijks zo'n 1 miljoen dagrecreatieve activiteiten/bezoeken. Dit levert jaarlijks een economische impact op van €6,9 miljoen aan bestedingen. Nederland is de belangrijkste herkomstmarkt met 86% van de bezoeken, gevolgd door Duitsland (6%), België (4%) en overige landen (4%). Circa driekwart van de bezoeken worden gevormd door wandelaars en fietsers.

Wat betreft Harlingen staat in de toeristische visie dat er jaarlijks (2017) zo'n 362.000 overnachtingen plaatsvinden en ongeveer 585.000 dagrecreatieve bezoeken, met een totale economische impact van 25 mln. bestedingen per jaar. In Noardeast Fryslân vinden jaarlijks zo'n 600.000 overnachtingen plaats. Het grootste deel aanbieders zit in het 'Waddengebied' (131 van 340). Er worden geen aantallen genoemd, als het gaat om dagrecreatief bezoek.

Met een grove inschatting kunnen we voor het Friese Waddengebied dit als volgt samenvatten:

- *50% van bezoek aan Waadhoeke is 'Wadden gerelateerd'*
- *Voor Harlingen is 100% van het bezoek 'Wadden gerelateerd'*
- *Voor Noardeast-Fryslân is 40% van de toeristische bezoeken 'Wadden gerelateerd'.*
- *Jaarlijks is zeker zo'n 1,75 miljoen toeristische bezoeken in deze 3 gemeenten 'gerelateerd' aan de Wadden.*

Met het project Op Paad lâns it Waad bieden we de bezoekers meer en betere gelegenheden om het Wad te beleven en ervaren. De verwachting is dan ook dat van de bestaande bezoekersstromen de verblijfsduur kan worden verlengd.

En daarnaast zal de verbeterde belevingswaarde en de nieuwe toeristische producten ervoor zorgen dat meer kwaliteitstoeristen de Friese Waddenkust gaan bezoeken. De inzet van Visit Wadden, Bestemming Noardwest en RMT gaat daar zeker aan bijdragen!

Met een bescheiden effect van 2-3% toename vanwege de verbeterde belevingswaarde van Werelderfgoed Waddenzee (en daardoor een sterkere marketing) gaat het jaarlijks al om 35.000 tot 52.500 extra bezoekers. Met gemiddelde bestedingscijfers van dit type toerist (€78,- voor een dagtoerist, €304,- voor een verblijfstoerist¹) schatten we het **economisch effect jaarlijks in tussen €6,4 mln.** (minimale variant) **en €9,7 mln.** (max. variant). Omgerekend naar werkgelegenheid gaat dat over zo'n 40-65 arbeidsplaatsen.

¹ Bron: projectplan Donkerte van het Waddengebied, november 2019

In Groningen is het project Kiek over Diek al vanaf 2012 in uitvoering. De meeste voorzieningen zijn ondertussen gerealiseerd. Er zijn geen kwantitatieve effecten bekend van dit project, maar er worden veel signalen ontvangen van zowel ondernemers als andere betrokkenen dat het rond de Groninger Waddenkust drukker wordt. Dit concentreert zich vooral op pleisterplaatsen (TOP's) als Zoutkamp, Noordpolderzijk, Eemshaven, Delfzijk, Termunterzijk, Nieuwe Statenzijk. Dit effect is natuurlijk niet alleen toe te rekenen aan het project Kiek over Diek (ook andere ontwikkelingen en projecten spelen daarbij een rol), maar het project draagt zeker in positieve zin bij aan de ontwikkeling van toerisme langs de Groninger Waddenkust.

Value for money

Het project op paad lâns it Waad heeft een totale begroting van €2,7 mln. Deze eenmalige investering (verdeeld over verschillende overheden en het Waddenfonds) zal naar verwachting jaarlijks leiden tot aanzienlijke bestedingen en bijbehorend werkgelegenheidseffect. Daarnaast werkt het aanvullende investeringen van ondernemers in de hand. Daarmee creëren de

financiers van het project een flinke ‘waarde voor hun geld’, ofwel *value for money*.

Monitoring

Als het project Op Paad lâns it Waad doorgang vindt, zijn de projectpartners (3 gemeenten en Wetterskip) bereid om mee te werken aan een Wadden(fonds)breed monitoringprogramma, teneinde de effecten van diverse Waddenfondsprojecten

inzichtelijk te maken (mogelijk PROWAD LINK). Input vanuit gemeenten kan gegeven worden middels het bijhouden van overnachtingscijfers (bijv. aan de hand van toeristenbelasting), of door telslangen in te zetten en fietsbewegingen te monitoren. We nemen in dit projectplan geen project-specifieke monitoring op, maar stemmen de inzet via Waddenfonds af bij de start van het project.

HOOFDSTUK 7

PLANNING EN ORGANISATIE

van de (fysieke) maatregelen kunnen de benodigde procedures worden voorbereid en opgestart. De ecologische procedures en toetsen nemen naar verwachting ruim tijd in beslag. Naast de ecologische procedures moeten voor de werkzaamheden watervergunningen worden aangevraagd en op onderdelen mogelijk ook een omgevingsvergunning. Gelet op de betrokkenheid van gemeenten en Wetterskip verwachten we geen grote obstakels bij het proces rondom watervergunning en omgevingsvergunning.

De verwachting is dat fase 1 van Op Paad lâns it Waad kan worden uitgevoerd met een doorlooptijd van zo'n 2 jaar (1 jaar procedures en vergunningen, 1 jaar uitvoering).

Planning Op Paad lâns it Waad, fase 1			
	2020	2021	2022
beschikking subsidieaanvraag			
inrichting projectorganisatie			
projectvoorbereiding en - uitwerking			
vergunningen en procedures			
realisatiefase			

Planning

Na honorering van het project kunnen de werkzaamheden voor fase 1 worden opgepakt. Na een gezamenlijke concretiseringslag

Organisatie project

Stuurgroep

Er wordt een Stuurgroep Op Paad lâns it Waad in het leven geroepen. Deze bestaat uit bestuurders van de gemeenten Waadhoeke, Harlingen, Noardeast-Fryslân en Wetterskip Fryslân. De Stuurgroep komt ongeveer 3 keer per jaar bijeen. De stuurgroep is bestuurlijk verantwoordelijk voor uitvoering van het project, waar nodig voor bijsturing van het project en draagt verantwoordelijkheid richting subsidiënten (nakomen verplichtingen, eindverantwoording).

Ambtelijke begeleidingsgroep

Voor de algemene begeleiding van het project wordt er een ambtelijke begeleidingsgroep ingericht. Deze vormt het ambtelijk voorportaal voor de stuurgroep. Alle betrokken overheden zijn ambtelijk vertegenwoordigd in de begeleidingsgroep (3 gemeenten en Wetterskip Fryslân). Het in te richten projectteam legt verantwoording af aan de ambtelijke begeleidingsgroep.

Projectteam

Als de subsidieaanvraag is gehonoreerd wordt er een projectteam geformeerd. Het projectteam zal bestaan uit in ieder geval een projectleider en een technisch projectmedewerker.

Procesmanagement is een belangrijk onderdeel van dit project. Daarom wordt nog overwogen om hier een extra projectteamlid voor aan te stellen. Mogelijk kan deze functie ook worden gecombineerd met de rol van projectleider.

Penvoerderschap

Gemeente Waadhoeke treedt op als penvoerder van het project. Waadhoeke dient het project in ter subsidiering, mede namens de projectpartners. Deze afspraak geldt in ieder geval voor fase 1 van het project (huidige aanvraag). Voor de vervolgfase van het project wordt dit nader besproken.

Als penvoerder ontvangt Waadhoeke van alle partijen de benodigde financiering. De Gemeente Waadhoeke richt een financiële projectomgeving in en rapporteert tijdens overleg van de ambtelijke begeleidingsgroep en de Stuurgroep Op Paad lâns it

Waad. Tevens richt de gemeente Waadhoeke als penvoerder het projectteam in, voor uitvoering van het project.

Samenwerkingsovereenkomst

Nadere details van de samenwerking zijn vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst tussen de gemeenten Harlingen, Waadhoeke, Noardeast-Fryslân en Wetterskip Fryslân. Ook instandhoudingsafspraken en verantwoordelijkheden zijn hierin vastgelegd. Zie de samenwerkingsovereenkomst in bijlage 2.

Samenwerkingspartners

Binnen de Waddenbrede ambitie zijn vertegenwoordigers van Noord-Holland en het project Waddenbaai, en het Groningse project Kiek over Diek belangrijke samenwerkingspartners. We zorgen voor goede afstemming tussen deze projecten door elkaar regelmatig op te zoeken.

Binnen Fryslân zijn de marketingorganisaties Visit Wadden, Merk Fryslân, Bestemming Noardwest (fase 1) en RMT (fase 2) belangrijke samenwerkingspartners. Naast afstemming over de organisatie van bijeenkomsten hebben deze partijen (Bestemming Noardwest en RMT) ook een voorname rol in de benadering en het

betrekken van het toeristisch veld. Voor het grootste deel kunnen deze organisaties dat oppakken vanuit hun reguliere taken, vandaar dat hier in de begroting ook slechts beperkte middelen voor zijn opgenomen.

Met vertegenwoordigers van Visit Wadden is gesproken over de communicatie en promotie van de resultaten van het project. Nieuwe (thema)routes en aantrekkelijke pleisterplaatsen langs het Wad worden door Visit Wadden gepresenteerd aan het (potentieel) publiek. Tijdens uitvoering van het project wordt periodiek afgestemd met Visit Wadden over organisatie van bijeenkomsten en presentatie van de toeristische producten.

Recreatieschap Marrekrite zal als samenwerkingspartner betrokken zijn bij het opnemen van de buitendijkse verbindingen in de routenetwerken (fietsknooppunten en wandelnetwerk) en bij de realisatie van de TOP's (Marrekrite beheert en coördineert de uitrol van TOP's over Fryslân).

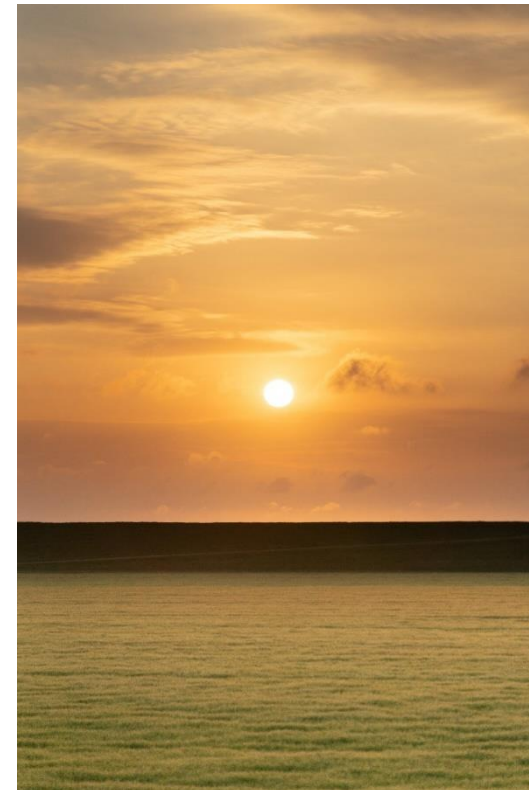
Ook de bij het Wad betrokken natuurorganisaties zijn onze samenwerkingspartners. Goede afstemming zorgt ervoor dat we de waardevolle natuur behouden, waar mogelijk versterken en dat we breed draagvlak houden voor de uitvoeringsmaatregelen van dit

project. We zoeken regelmatig afstemming met de Wadvogelwerkgroep en de Natuurbeherende Organisaties (It Fryske Gea, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten).

Uitgangspunt duurzaamheid

Bij uitvoering van het project hanteren we duurzaamheid als belangrijk basisuitgangspunt. Als we kijken naar *people-planet-profit* dan hebben we *profit* beschreven in het vorige hoofdstuk de 'Businesscase'. Duurzaamheid op het gebied van *people*, vullen we o.a. in door bij aanbestedingen voor realisatie aandacht te hebben voor social return. Daar waar het tot de mogelijkheden behoort, vormt de inzet van social return door aannemers onderdeel van de aanbestedingsprocedure. Bij de realisatie van voorzieningen hebben we daarnaast oog voor minder validen en houden we waar mogelijk rekening met wensen en aanpassingen (leuning, etc.). Ook op het gebied van *planet* hebben we duurzaamheid hoog in het vaandel. Naast duurzame uitvoering van maatregelen (zie bijvoorbeeld de aanpak van de circulaire dijktrappen, ecotrappetjes in de veeroosterbakken, duurzaamheidsaspecten als onderdeel van beoordeling aanbesteding) hebben de gemeenten gezamenlijk de ambitie om mee te doen aan het proces om het Werelderfgoed

Waddenzee tot (één van) de meest duurzame toeristische bestemming(en) van Nederland te maken! Ook bij de dijkversterkingsopgave Koehool-Lauwersmeer is duurzaamheid een belangrijke pijler die momenteel wordt uitgewerkt. Voor fase 2 van ons project geldt ook dat we hier samen in optrekken.

HOOFDSTUK 8 KOSTEN EN DEKKING

Raming fase 1 (ex. BTW)		Dekking				
		Waddenfonds	Provincie	Harlingen	Waadhoeke	Noardeast Fr
Toegankelijkheid						
toegankelijkheid Harlingen	€ 56.000	€ 22.400	€ 11.200	€ 22.400		
toegankelijkheid Waadhoeke	€ 154.000	€ 61.600	€ 30.800		€ 61.600	
Beleving						
aanlanding veerpontje Harlingen	€ 175.000	€ 105.000	€ 35.000	€ 35.000		
<i>Routestructuren</i>						
aanpassen fietsknooppuntensysteem	€ 7.000	€ 4.200	€ 1.400	€ 700	€ 700	
aanpassen wandelknooppunten	€ 3.000	€ 1.800	€ 600	€ 300	€ 300	
aanpassen landelijke routestructuren	€ 5.000	€ 3.000	€ 1.000	€ 500	€ 500	
<i>TOP Harlingen</i>						
Realisatie TOP	€ 8.500	€ 5.100	€ 1.700	€ 1.700		
4 dijktrappen bij TOP Harlingen (pleisterplaats langs Wad)	€ 520.000	€ 208.000	€ 104.000	€ 208.000		
<i>TOP Firdgum</i>						
Inrichting TOP	€ 8.500	€ 5.100	€ 1.700		€ 1.700	
Dijktrap TOP Firdgum	€ 81.000	€ 32.400	€ 16.200		€ 32.400	
Informatievoorziening	€ 5.000	€ 3.000	€ 1.000	€ 500	€ 500	
Dark Sky beleving	€ 5.000	€ 3.000	€ 1.000	€ 500	€ 500	
(route)productontwikkeling en arrangementen	€ 6.620	€ 3.972	€ 1.324	€ 662	€ 662	
feestelijke opening	€ 3.000	€ 1.800	€ 600	€ 300	€ 300	
natuurtoets H-K + verkenning K-LM	€ 35.000	€ 21.000	€ 7.000	€ 2.333	€ 2.333	€ 2.333
natuurbeleving	€ 10.000	€ 6.000	€ 2.000	€ 1.000	€ 1.000	
implementatie gedachtengoed in dijkversterking (fase 2)	€ 5.400	€ 3.240	€ 1.080			€ 1.080
<i>subtotaal</i>	€ 1.088.020					
voorbereidingskosten	€ 76.161	€ 45.697	€ 15.232	€ 7.616	€ 7.616	
projectmanagement	€ 108.802	€ 65.281	€ 21.760	€ 10.880	€ 10.880	
onvoorzien	€ 76.161	€ 45.697	€ 14.984	€ 7.740	€ 7.740	
	€ 1.349.145	€ 647.287	€ 269.581	€ 300.132	€ 128.732	€ 3.413
		48,0%	20,0%			

Bijdrage toeristisch veld

Ook de toeristische ondernemers gaan bijdragen aan het (succes van het) project Op Paad lâns it Waad. Ondernemers zullen in uren tijd investeren in dit project, om te komen tot routes, productontwikkeling en arrangementen. Bij voorbaat is het niet eenvoudig om exact in te schatten om hoeveel tijd het gaat. We verwachten echter minimaal een inzet van 100 uur door lokale toeristische ondernemers, per fase, om te komen tot mooie nieuwe toeristische (route)producten. Daarnaast verwachten we dat ondernemers door dit project worden gestimuleerd om te investeren in hun aanbod voor routegebonden toeristen en recreanten (verhalen, arrangementen, voorzieningen als oplaadpunten, bandenplakservice, etc.).

Raming fase 2 (ex. BTW)		Dekking				
		Waddenfonds	Provincie	Harlingen	Waadhoeke	Noardeast Fr
toegankelijkheid Waadhoeke	€ 173.600	€ 69.440	€ 34.720		€ 69.440	
toegankelijkheid Noardeast-Fryslân	€ 607.600	€ 243.040	€ 121.520			€ 243.040
Beleving						
<i>Routestructuren</i>						
aanpassen fietsknooppuntensysteem	€ 17.360	€ 10.416	€ 3.472		€ 1.736	€ 1.736
aanpassen wandelknooppunten	€ 7.440	€ 4.464	€ 1.488		€ 744	€ 744
aanpassen landelijke routestructuren	€ 12.400	€ 7.440	€ 2.480		€ 1.240	€ 1.240
<i>TOP's</i>						
Realisatie 8 TOP's	€ 84.320	€ 50.592	€ 16.864		€ 2.108	€ 14.756
Informatievoorziening	€ 24.800	€ 14.880	€ 4.960		€ 2.480	€ 2.480
Dark Sky beleving	€ 24.800	€ 14.880	€ 4.960		€ 2.480	€ 2.480
(route)productontwikkeling en arrangementen	€ 24.800	€ 14.880	€ 4.960		€ 2.480	€ 2.480
feestelijke opening	€ 3.720	€ 2.232	€ 744		€ 372	€ 372
natuurtoets Fase 2	€ 86.800	€ 52.080	€ 17.360		€ 8.680	€ 8.680
natuurbeleving	€ 24.800	€ 14.880	€ 4.960		€ 2.480	€ 2.480
subtotaal	€ 1.092.440					
voorbereidingskosten	€ 76.471	€ 45.882	€ 15.294		€ 7.647	€ 7.647
projectmanagement	€ 109.244	€ 65.546	€ 21.849		€ 10.924	€ 10.924
onvoorzien	€ 76.471	€ 45.882	€ 15.294		€ 7.647	€ 7.647
	€ 1.354.626	€ 656.535	€ 270.925		€ 120.459	€ 306.707
		48,5%	20,0%			

Bijlage 1 Uitwerking dijktrappen bij TOP's

Bij de ontwikkeling van een TOP hoort een goede verbinding tussen de TOP-locatie en het Wad. En soms hoort daar ook nog -Stad of Dorp- bij. Vanuit het project Op Paad lâns it Waad is de ambitie om in Harlingen een TOP te realiseren. Het Westerzeedijkgebied is daarvoor de aangewezen plek!

Het Westerzeedijkgebied in Harlingen krijgt namelijk een metamorfose. Het gebied krijgt een sterke toeristische functie (o.a. hotel, leisure) en wordt de schakel tussen Wad, stad en achterliggende omgeving. Binnen het project 'Op paad lâns it Waad' wordt Harlingen een pleisterplaats. Westerzeedijk wordt een gebied waar straks zowel binnen- als buitendijks veel te doen en te beleven is. De dijk is het verlengstuk van de keermuur en wordt in zijn totaliteit gezien als promenade voor wandelaars en fietsers. Een aantrekkelijke plek voor zowel bezoekers als de inwoners van Harlingen.

In het vastgestelde schetsontwerp Westerzeedijkgebied is de ambitie vastgelegd om de Waddenzee en de dijk meer te verknopen met het achterliggende Westerzeedijkgebied. Een

verbetering van, en toevoeging op, de bestaande rijkswaterstaat inspectietrappen over de dijk is hier gewenst. Tevens zou een aanvullende fietsovergang bijdragen aan de verknoping.

Binnen deze bredere ambitie voor de Westerzeedijk is er de wens om vijf dijktrappen en een fietsovergang te realiseren. Vier van deze trappen willen we in het kader van Op Paad lâns it Waad realiseren, omdat met deze trappen de verbinding TOP-Wad-Stad-omgeving goed wordt ingericht. Het betreft de trappen 1, 2, 3, 4 op de kaart op de volgende pagina. Bij locaties 2 en 3 gaat het om een upgrade van de huidige situatie, terwijl bij locatie 1 en 4 sprake is van nieuwe voorzieningen.

Door deze trapovergangen tegelijk met de TOP te realiseren ontstaat er direct een samenhangende structuur die bijdraagt aan de beleving van Wad, Stad en omgeving en verleidt bezoekers aan het gebied tot deze interactie.

Er is in het kader van het programma Westerzeedijk al een tweetal ontwerpen gemaakt voor dijktrappen, waarmee de verbinding tussen binnendijkse TOP, buitendijks Wad en Stad Harlingen optimaal kan worden ingericht. We stellen dan ook voor om dit ontwerp toe te passen bij alle TOP's. De voorbereidingskosten worden alleen gemaakt bij de ontwikkeling van de eerste dijktrappen. In stedelijke omgeving met grote intensiteit kiezen we voor het brede ontwerp, trappen in het buitengebied en/of met minder intensief gebruik kunnen smaller worden uitgevoerd. Hieronder gaan we nader in op de behoefte aan dijktrappen op deze vier locaties.

Dijktrap 1

Deze trap ligt midden in het schakelgebied tussen de binnenstad, Westerzeedijkgebied en Willemshaven. Met deze nieuwe trap worden de Zuiderpier, zeezwembad en het strand verbonden met een hotel/restaurant functie direct achter de dijk (toekomstige ontwikkeling). De wens voor een trap op deze locatie is er vanwege het feit dat er op deze locatie nu alleen een fietsovergang de dijk op ligt. Dit zorgt ervoor dat fietsers en voetgangers tegelijkertijd over een smal pad de dijk op moeten. Met de ontwikkeling van een

TOP verwachten we op deze locatie nog meer routegebonden bewegingen (zowel fietsen als wandelen) dan nu het geval is. Vanwege comfort en veiligheid willen we deze (twee) stromen graag ontvlechten, zodat beide groepen er baat bij hebben.

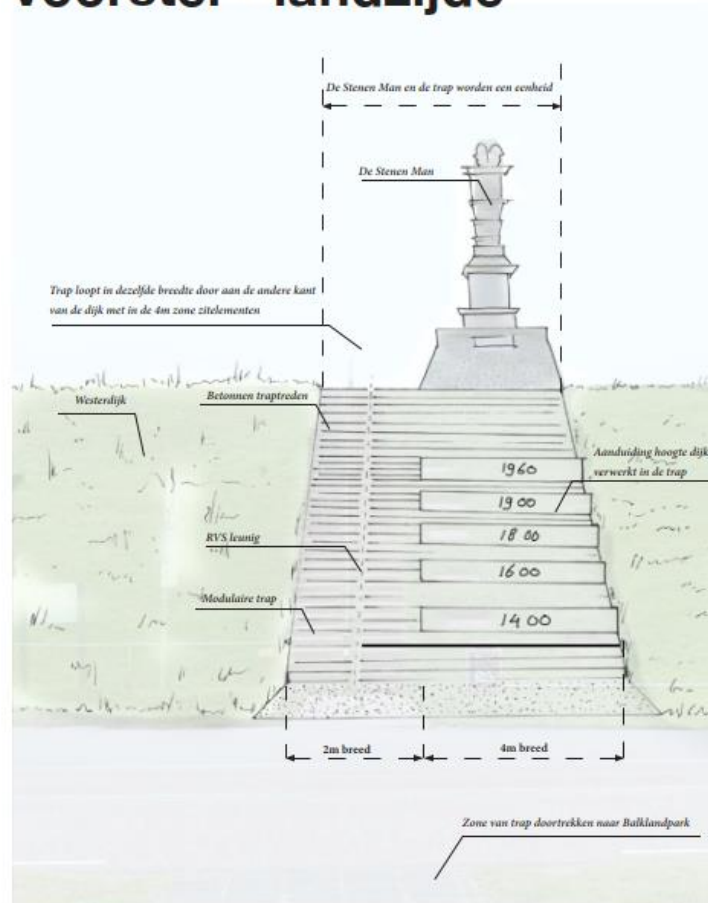
Fiets- en wandelknooppunten verwijzen de bezoeker naar de binnenstad en het achterliggend gebied in, zodat ook de verbinding met het achterland wordt gelegd. Vanwege hoge bezoekersintensiteit kiezen we voor de brede variant.

Dijktrap 2

Dit is de trapovergang naar de Stenen Man, een monument voor Casper de Robles (het verhaal over de dijkvernieuwing in periode 1570-1575 én oudste standbeeld van Nederland). Het betreft een upgrade van de bestaande trapovergang. Aan de zeezijde wordt een zitgelegenheid gemaakt als onderdeel van de trap. Hiermee creëren we behalve een goede overgang ook nog een aantrekkelijke beleefplek aan het Wad. Aan de landzijde wordt de TOP op het parkeerterrein gerealiseerd. Vanwege het aantal gebruikers en de bijzondere locatie kiezen we ook hier voor een brede trap. Door de maatvoering wordt de trap een eenheid met het monument. In het ontwerp zal ook nog een fietsgeul worden opgenomen om de overgang goed in te richten voor fietsers.

Dijktrap Stenen Man voorstel - landzijde

Dijktrap Stenen Man voorstel - zeezijde

Dijktrap 3

Op deze locatie is nu de bestaande overgang naar het strandpaviljoen 't Zilt. Deze locatie verbindt TOP-Wad en horeca. In het provinciaal concept van de TOP's (Marrekrite als concepteigenaar) is de nabijheid van Horeca belangrijk. Deze overgang willen we graag upgraden middels de smallere variant, zodat samen met de trap naar de stenen man een mooie eenduidige overgang tussen Top en Wad wordt gelegd. Daarnaast ligt dijktrap 3 ter hoogte van 'ontwikkelvlak 4' (het voormalige Koementerrein) in de Westerzeedijkplannen, dat krijgt een regiobrede recreatieve invulling.

Dijktrap 4

Dijktrap 4 is een nieuwe dijkovergang die in het verlengde ligt van de nieuw aan te leggen route langs Hegewiersterfjild. Het Hegewiersterfjild is een belangrijk broedgebied voor wad- en weidevogels. Met deze overgang ontsluiten we dit bijzondere natuurgebied langs het Wad ook voor fietsers en wandelaars van Op Paad lâns it Waad. In het Hegewiersterfjild is ook een prachtige vogelkijkhut en wordt door Natuurmonumenten en de gemeente nog een uitkijkpunt gerealiseerd, met informatie over de bijzondere

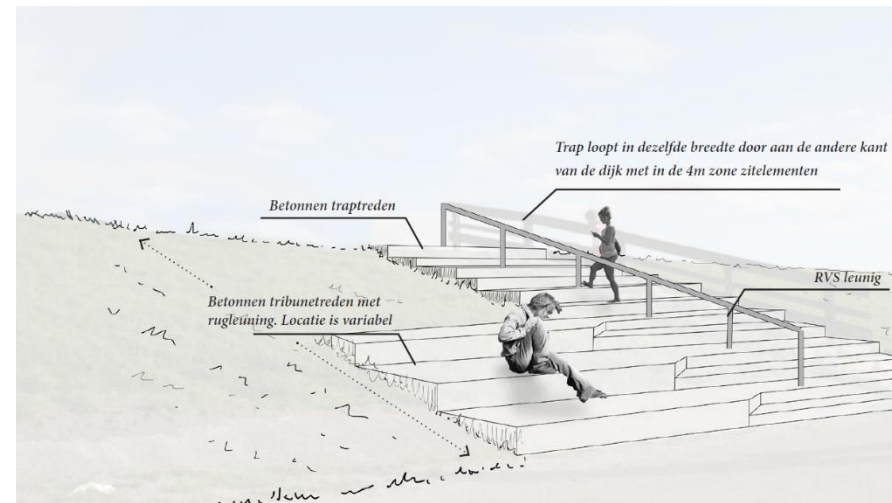
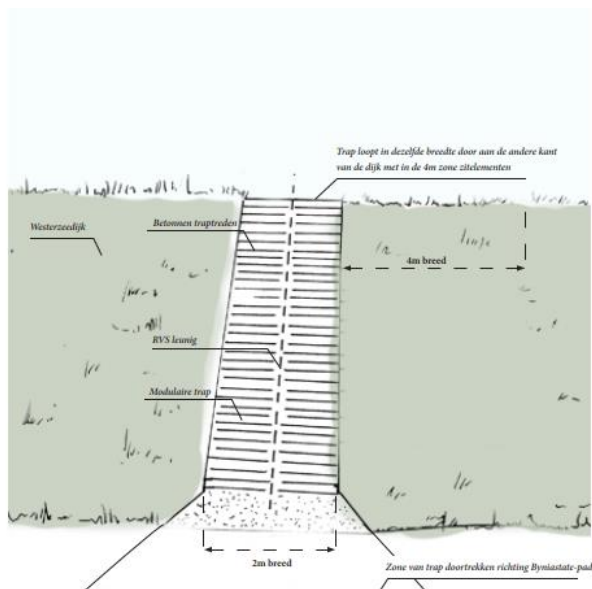
natuurwaarden. Door middel van de dijktrap kan deze parel worden opgenomen als 'POI' of bezoeklocatie voor fietsers en wandelaars die 'op paad' zijn, 'lâns it Waad'. In het gebied worden tevens Wad- en wandelexcursies georganiseerd en het verhaal verteld over de rijke flora en fauna die het gebied kent, evenals het verhaal over het voormalig wingebied voor het Fries blauw aardewerk. Deze route haakt aan op het 11-stedenwandelpad, waarin o.a. de route van Pingjumer Gulden Halsband is opgenomen. Fiets- en wandelknooppunten maken verbinding met het Marneslenkgebied (het Gouden Land: Grutte Pier en Menno Simons) en de Afsluitdijk (Wadden Beleef Centrum). Vanaf de TOP is dit ook de verbinding richting Súdwest Fryslân, Afsluitdijk en Noord-Holland.

foto Natuurmonumenten

Dijktrap 5 (TOP Firdgum)

Naast de vier nieuwe overgangen bij de TOP Harlingen realiseren we ook bij de TOP Firdgum een aantrekkelijke dijkovergang. De overgang van TOP naar Wad wordt hier vormgegeven middels een 'smalle variant'. Hier in het buitengebied is qua intensiteit geen brede trap nodig. Dit ontwerp wordt ook doorgetrokken naar de Wadkant van de dijk, om een prachtige uitkijkplek bij de TOP te realiseren!

Het ontwerp en de realisatie van de dijktrappen wordt samen met het Wetterskip uitgevoerd. We werken ook aan kennisontwikkeling die we ook kunnen toepassen op trapopgangen die mogelijk in fase 2 van dit project worden gerealiseerd, of bij andere projecten. We onderzoeken de toepassing van nieuwe technieken en delen deze kennis.

Circulaire traptreden

Het streven is om circulaire traptreden te maken met onder andere lokale grond- en/of reststromen. Tijdens de aanvraagperiode zullen de eerste stappen hiervoor genomen worden. Dit zal bestaan uit een inventarisatie van lokale grondstoffen en binders, het opstellen van een programma van eisen en het bepalen van de productiemethode. Aanvullend kunnen er nog testblokken gemaakt worden in het laboratorium van NETICS en getest worden op maatgevende belastingen.

In de Eemshaven heeft NETICS in samenwerking met uitvoerder KWS een van de eerste baggerfabrieken opgezet. In deze baggerfabriek zijn Eems-Dollard slib bouwblokken gemaakt, die regionaal in verschillende vormen toegepast zijn. De blokken zijn gemaakt van 90% Eems-Dollard slib en 10% binders.

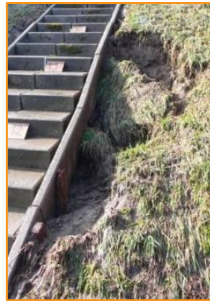

Bron: www.ecoshape.org/nl/projecten/kleirijperij/

De blokken kunnen met een mobiele pers ook voor de dijktrappen geproduceerd worden. Lokale reststromen van de industrie in Harlingen kunnen gebruikt worden als potentiële binders in het opwerkingsproces. De blokken worden lokaal geproduceerd om transport te minimaliseren.

Geleidelijke overgang tussen de harde treden en de zachte grasbekleding

Dijktrappen zijn zwakke punten in een grasbekleding. Het is daarom van belang dat dijktrappen zodanig worden ontworpen en aangelegd dat de erosiebestendigheid c.q. waterveiligheid van de waterkering niet negatief beïnvloed wordt.

Er zijn geen specifieke eisen gesteld vanuit de vigerende leidraden ten aanzien van de dijktrappen in waterkeringen in relatie tot waterveiligheid. Wel zijn er 10 aandachtspunten opgesteld door Wetterskip Fryslân die zijn samengebracht in de memo 'standaardiseren van dijktrappen in primaire waterkeringen'. De overgang van trap naar bekleding kan met ontwikkelde stabilisatietechnieken gerealiseerd worden. Grond en/of bagger heeft de unieke eigenschap dat het door stabilisatie geleidelijk over kan gaan van zacht naar hard of van hard naar zacht. Op deze manier kan er ook een stabiele overgang gecreëerd worden tussen de harde traptreden en de zachte grasbekleding:

NETICS heeft in 2014 al met Deltares meegeschreven aan het testprogramma voor dijkovergangen met gras waarbij deze unieke eigenschappen benoemd zijn. Deze ontwikkeling kan als blauwdruk worden gebruikt voor toekomstige dijktrappen.

SSK Raming

Voor realisatie van deze dijktrappen is door Sweco een SSK-raming opgesteld. Deze input is verwerkt in de begroting van het project Op Paad lâns it Waad.

Object	Kosten
1 Zuiderpier	144.000
2 Stenen Man	144.000
3 Midden	81.000
4 Byniastate	81.000
5 Trap Firdgum	81.000
Dijkgerelateerde engineeringskosten	50.000
Meerkosten toepassing circulaire bouwstoffen + kennisdeling	20.000
Totaal	601.000

Bijlage 2 Samenwerkingsovereenkomst

Meegestuurd als separaat bestand

Bijlage 3 Overzicht steunbetuigingen

Van de volgende organisaties is een steunbetuiging ontvangen voor uitvoering van het project Op paad lâns it Waad:

- *Noord Holland, Waddenbaai*
- *Groningen, Kiek over diek*
- *Marrekrite*
- *Merk Fryslân*
- *Visit Wadden*
- *Bestemming Noardwest Fryslân*
- *Stichting RMT*
- *Gemeente Súdwest Fryslân*

In opdracht van

Gemeente Waadhoeke

Gemeente Harlingen

Gemeente Noardeast Fryslân

Provincie Fryslân

Wetterskip Fryslân

Begeleiding

Projectteam Op Paad lâns it Waad

Opgesteld door

